

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arheoloogia õppetool

Alo Ervin

MUINAS- JA KESKAEGNE RAKVERE: UURIMISLUGU, ALLIKAD
JA PROBLEEMID

Bakalaureusetöö

Juhendaja Ain Mäesalu

TARTU 2013

Sisukord

SISSEJUHATUS.....	4
1. MUINAS-RAKVERE UURIMISLUGU.....	9
1.1 MUINASLINNUSE UURIMISLUGU.....	9
1.1.1 KUNI 1896.....	9
1.1.2 1896–1959.....	9
1.1.3 1959–1975.....	13
1.1.4 1975–1989.....	15
1.1.5 1989–2013.....	19
1.2 MUINASASULA UURIMISLUGU.....	21
1.2.1 KUNI 1984.....	21
1.2.2 1984–1992.....	23
1.2.3 1992–2013.....	24
1.3 KOKKUVÕTE.....	25
2. KESKAEGSE RAKVERE UURIMISLUGU.....	27
2.1 KUNI 1901.....	27
2.2 KESKAEGSE LINNUSE UURIMISLUGU.....	31
2.2.1 1901–1927.....	32
2.2.2 1927–1942.....	33
2.2.3 1942–1975.....	36
2.2.4 1975–1989.....	37
2.2.5 1989–2013.....	41
2.3 MIHKLI KIRIKU UURIMISLUGU.....	43
2.3.1 KUNI 1957.....	43
2.3.2 1957–2013.....	44
2.4 FRANTSISKLASTE KLOOSTRI UURIMISLUGU.....	47
2.4.1 KUNI 1989.....	47
2.4.2 1989–2013.....	50
2.5 KESKAEGSE ASULA UURIMISLUGU.....	50
2.5.1 KUNI 1989.....	50
2.5.2 1989–2013.....	51
2.6 KOKKUVÕTE.....	52
3. ALLIKAD JA PROBLEEMID.....	54
3.1 ALLIKAD.....	54
3.1.1 KIRJALIKUD ALLIKAD JA PITSERID.....	54
3.1.2 PLAANID JA JOONISED.....	56
3.1.3 FOTOD.....	58
3.2 PROBLEEMID.....	61
3.2.1 NN LOSSI TÄNAVA PROBLEEM.....	61
3.2.2 LEIUAINESE UURIMISSEIS.....	62
3.2.3 ARHEOZOOLOOGILINE JA -BOTAANILINE UURIMINE.....	65
3.3 KOKKUVÕTE.....	66
KOKKUVÕTE.....	68
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	70
SUMMARY.....	88

LISAD

Lisa 1 Plaanid

Lisa 2 Fotod

Lisa 3 Joonistused

Lisa 4 Ürikud

SISSEJUHATUS

Uurijate huvi keskaegse Rakvere vastu ulatub tagasi varauusaegsete kroonikuteni¹, kelle tööd on siiani olulised, kuigi ei vasta uusaegse² ega tänapäevase ajalookirjutuse nõuetele. 19. sajandi alguse käsitlused, nt Eduard Philipp Körberi monograafiad, on nüüdisaegsete uurimustega mõneti võrreldavad. Siiski esitati 19. sajandil peamiselt rohket faktimaterjali, mistõttu järeldustele jäi vähem ruumi. Sama aastasaja lõpus asuti tähelepanu pöörama ka muinaslinnusele, mille olemasolu tõestamine ometi veel kümneid aastaid võttis. Linnuselt kandus uurimissoov nii muinasasulale kui keskaegsele all-linnale. Nõnda on Rakvere vanemat ajalugu uuritud juba pikalt, kuid kogu uurimislugu kajastavat andmestikku ei ole seni veel kokku võetud ega analüüsitud. Informatsiooni ammutamiseks on kasutatud erinevaid allikaid Henriku Liivimaa kroonikast (HCL 1982, XXIX, 7) arheoloogiliste välitööde aruanneteni. Kogutud teabe varalt on püstitatud mitmeid hüpoteese ja kerkinud esile probleeme, millest mõned on suudetud lahendada, teistele on veel võimalik vastust leida, kolmandad aga jäävadki teatud asjaoludest³ tingituna lahti harutamata.

Kogu muinas- ja keskaegse Rakvere uurimislugu ei ole varem terviklikult analüüsitud. Esimese tõsisema katse keskaegse Rakvere uurimislugu kokku võtta tegi arheoloog Toivo Aus (1945–1999) oma 1978. aastal kaitstud diplomitöös, kuid see on nüüdseks suuresti vananenud, kuna möödunud 35 aastaga on lisandunud palju uut infot (1978a, 4–5, 34–37). Ausi kavatsus 1975. a alanud välitööde lõppemise järel Rakvere linnuse arheoloogilisest uurimisest kokkuvõtte kirjutada ei saanud teoks.⁴

Arhitekt Kalvi Aluve (1929–2009) 1993. aastal avaldatud teoses "Eesti keskaegsed linnused" toetutakse Rakvere linnusel toimunud välitöid kajastades ainult Ausi 1982. aastal TATÜ-s⁵ ilmunud lühiartiklile, mis pealegi katab ainult perioodi 1976–1981, ja kõigest ühele kaevamisaruandele (Aluve 1993, 25; Aus 1982; 1983a). Aus andis

-
- 1 Käesolevas uurimuses on käsitletud Russowi, Renneri, Dionysius Fabriciuse, Nyenstede ja Arndti kroonikaid (vt ptk 3.1.1).
 - 2 Üldiselt peetakse siinse kroonikakirjutuse lõpuajaks 18. sajandi keskpaika, kui võeti kasutusele viitesüsteem ja hakati rakendama allikakriitikat – sai alguse uusaegne ajalookirjutus (Raik 2004, 7).
 - 3 Üks enim uurimist piirav seik on linnuselt kultuurkihtide eemaldamine arheoloogi järelevalveta (vt ptk 1.1.4; 2.1.5).
 - 4 Sellele kavatsusele on osutanud Toomas Tamla (1992, 48, 99, märkus 7).
 - 5 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1996. Tallinn.

kaevamistulemustest esialgse ülevaate ka 1985. aastal Jaan Tammega kahasse kirjutatud artiklis (Aus & Tamm 1985) ning 1987. ja 1988. aastal koos Kaur Alttoa, Kalle Lange ja Jaan Tammega avaldatud kirjutistes (Alttoa jt 1987, 391–394; 1988, 390–393). 1990. ja 1993. aastal publitseeris Aus taas linnusel ja Teatrimäel toimunud välitööde esialgseid tulemusi (1990a; 1993). Hiljem on Rakveres läbiviidud arheoloogiliste uuringute tulemusi lühidalt avaldanud Tõnno Jonuks (2004a) ja Villu Kadakas (2007, 197, 199–201, 207–208). Linnusest ja linnast mõneti paremini on kokku võetud Rakvere kloostri uurimise ajalugu ja tulemused, kuna sellest kirjutati nii ingliskeelses teadusartiklis kui eestikeelses monograafias (Tamm 1997; 2002, 60–63).

Varasematest üksikuid kaevamisi puudutanud publikatsioonidest erineb Tõnno Jonuksi (2003a) avaldamata jäänud kirjutis, kus võetakse kokku linnuse ja linna arheoloogilise uurimise tulemused kuni 2003. aastani, kuid ei puudutata linnuses 20. sajandi alguses toimunud konserveerimistöid ega pöörata erilist tähelepanu varasemale historiograafiale. Viimase kümme aasta uurimistulemusi sealt mõistagi ei leia. Odette Kirss markeeris muinaslinnuse ja -asula uurimislugu teoses "Rakvere ajalugu..." (2005, 10–11) ja käsitles esmalt ajalehes (1980, 3) ja hiljem monograafias "Rakvere linnuse ajalugu..." (2008, 89–93) küllalt põhjalikult 1901.–1902. aastal linnusevaremeis toimunud konserveerimistöid. 2008. aastal ilmunud populaarteaduslikus raamatus "Rakvere linnuse ajalugu..." kirjutas üks autoritest uurimisloost mõne rea (Pagel 2008, 9, 37)⁶, teine esitas uurimislooli andmeid laiemas narratiivis⁷, keskendudes põhiliselt 1975. aastal alanud välitööde eelsele perioodile (Kirss 2008, 82–111).

Käesolevas töös käsitletakse muinas- ja keskaegse Rakvere uurimislugu, kasutatud ja vähetuntud allikad ning uurimise käigus esilekerkinud olulisemaid probleeme. Töö eesmärk on jagada muinas- ja keskaegse Rakvere uurimislugu perioodideks ja koostada uurimisloost seni puudunud laiemale allikalisele baasile toetuv tervikkäsitus, kus iseloomustatakse lisaks varasematele uurimisetappidele ka praegust uurimisseisu ning tutvustatakse muinas- ja keskaegse Rakvere uurimise allikaid ja probleeme.

Uuritavast teemast, allikmaterjalist ning uurija isikust tulenevalt on töö valdavalt

6 Oliver Pagelile omistatud peatükk "Tarvanpea muinaslinnus" (2008, 9–12) on O. Kirsi (2005, 10–13) varasema monograafia peaaegu sõna-sõnaline ümberjutustus. Seetõttu on teoses "Rakvere linnuse ajalugu..." (2008, 8) esitatud väide, et esimesed viis peatükki kirjutas Pagel, kahjuks ebatäpne.

7 Nt leiduvad seal alapeatükid "Suurvürstipaar Vallimäel", "Koolipoiste mängud Vallimäel ja varemeis", "Vallimägi – mõisa karjamaa" (Kirss 2008, 84, 87–89).

arheoloogiakeskne, kuid kuna rõhuasetus on siiski uurimislool, püütakse võimalikult palju kasutada ka käsikirju, plaane ja muid allikaid. Kuna töö on historiograafilist laadi, võetakse siin lähema vaatluse alla ainult üksikud arheoloogilised leiud, mis on uurimisloos seisukohast iseäranis tähelepanuväärsed. Rakvere rikkaliku keskaegse arheoloogilise ainese, ega ka vähemate muinasaegsete leidude esemeuurimuslik käsitus ei ole käesoleva töö ülesanne.

Kuna uurimislugu on küllaltki pikk ja nüansirohke, leian ma, et esmalt – enne eriuurimusi leiumaterjalist, asula geneesist või linnuse kasutusetappidest – tuleb anda ülevaade senitehtust. Kuigi käin välja mõningaid omapoolseid tõlgendusi, on enamjaolt tegu ikkagi seniloodut analüüsiva kokkuvõttega. Viimase tegemist alustasin proseminaritööga muinasaegse Rakvere uurimisloost, kus ühtlasi puudutasin probleeme ning allikaid (Ervin 2013). Käesolevas töös pisut kokkuvõtlikumalt esitatud Muinas-Rakvere uurimislukku õnnestus võrreldes proseminaritööga teha mõningaid täpsustusi.

Käesoleva bakalaureusetöö kirjutamisel oli oluline roll materjali kogumisel. Alles seejärel, kui leitud ja läbiloetud oli suurem osa muinas- ja keskaegset Rakveret puudutavaid kirjutisi, samuti tutvutud plaanimaterjali ja mõningate arheoloogiliste esemetega, sain asuda kogutud teavet analüüsima ja sünteesima. Allikakriitilist meetodit (vt nt Karjahärm 2010, 219–224) kasutades hindasin lisaks esmaallikatele ka varasemate uurijate töid.

Töö ajalised raamid sõltuvad ühelt poolt ajaloolistest sündmustest – asustuse algus Rakvere kandis rooma rauaajal⁸ ja venelaste jõudmine Rakverre Liivi sõja puhkemisaastal (1558) –, teiselt poolt nüüdseks samuti ajalooks saanud muinas- ja keskaegse Rakvere uurimise algusest. Kuna uurimistöö käigus selgus, et Rakveres leidub küllalt huvitavaid varauusaegseid esemeid, mida arheoloogiliselt uurida, peatutakse erandlikult põgusalt ka neil. Võrdlemisi hiljuti on Liivi sõja aegse Rakvere teatud leiuliikidega tegelenud näiteks Andres Tvauri (2004), kes uuris keraamikat, ja Jekaterina Štšogoleva (2012), kes käsitles peamiselt venepäraseid nooleotsi ja õigeusu kaelariste. Ka Tavo Tamme (2000) 15.–17. sajandi käsitulirelvadest kirjutatud peaseminaritöös uuriti ühtlasi Rakvere vastavaid leide, ületades sel viisil kesk- ja varauusaja piiri (vt ptk 3.2.2).

8 Rooma rauaagea on radiosüsinikmeetodil dateeritud neli Rakvere Teatrimäe kaevamistel leitud koldest saadud söeproovi, millest vanim ka eelrooma rauaaja lõppu ulatub (Aus 1992, 8–9; vt ptk 1.2.2).

Minu isiklik huvi Rakvere ajaloo vastu sündis juba lapsepõlves, kui ma Rakvere linnust külastasin. Isiklikele eelistustele tuleb kindlasti lisada muinas- ja keskaegse Rakvere senine uurimisseis, mis pakub põneva arheoloogilise leiuväine ning muu huvitava ajaloolise allikmaterjali näol rohkesti nii võimalusi kui väljakutseid. Teema valikul oli tähtis ka käesoleva töö juhendaja Ain Mäesalu roll, kuna uurimuse "seemneks" oli talle kirjutatud referaat. Ühelt poolt on Rakvere kohta palju arheoloogilisi ning teistlaadseid infolätteid, kuid teiselt poolt ei ole seda teavet piisavalt koondatud ega analüüsitud. Selle lünga täitmisele on tagasihoidlikul moel asunud käesoleva töö autor.

Töö põhilisteks allikateks on arheoloogiliste kaevamis- ja järelevalvetööde aruanded, plaanid ja fotod, mida säilitatakse peamiselt SA Virumaa Muuseumide ja Muinsuskaitseameti arhiivis, kuid ka Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetis ja Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiivis, samuti raamatukogudes ja internetis⁹ kättesaadav teemakohane kirjandus. Uurimisloos seisukohast olulisi materjale leidub ka Eesti Ajaloomuuseumis ja Riigiarhiivis ning Rootsi Sõjaarhiivis¹⁰. Arheoloogilisi leide säilitatakse peamiselt SA Virumaa Muuseumites, aga ka Ajaloo Instituudis ja Eesti Rahva Muuseumis. Ürikud leiduvad Ajalooarhiivis ja Tallinna Linnamuuseumis. Erinevates teadusasutustes hajali paiknevatest allikatest on senised Rakvere uurijad kasutanud vaid osa. Kuigi käesoleva töö eesmärk ei ole kõigi allikate ammendamine, on siin nendega arvestatud rohkem kui varasemates töödes.

Käesolevas töös järgneb sissejuhatusele kolm peatükki, milleks on Muinas-Rakvere uurimislugu, keskaegse Rakvere uurimislugu, allikad ja probleemid. Esimesed peatükid on kronoloogilisest printsiibist lähtuvalt jaotatud alapeatükkideks. Uurimisloos periodiseerimine on aga keerukas, kuna uute hüpoteeside ja avastuste kõrval eksisteerivad samaaegselt edasi vanad arvamused. Seepärast on käesoleva töö alajaotustes lähtutud eeskätt uudsetest ideedest, mitte vanade seisukohtade kordamisest, mistõttu kohati ei ole õnnestunud rangelt kronoloogilisest printsiibist kinni pidada.

⁹ Töös kasutatud vanad ajalehed (kuni aastani 1944) on kättesaadavad internetileheküljel "Digiteeritud eesti ajalehed" (2003), kui ei ole viidatud teisiti. Ajakiri "Sõdur" on digiteerituna kättesaadav Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivis DIGAR (*s.a.*). Eduard Philipp Körberi käsikirjalised materjalid, mis leiduvad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises arhiivis, on digiteerituna kättesaadavad Kirjandusmuuseumi virtuaalses keldris "Kivike" (2010–2012).

¹⁰ Rootsi Sõjaarhiivi ei õnnestunud autoril külastada.

Muinas-Rakvere osas on kasutatud juba varem koostatud periodiseeringut (Ervin 2013). Allikaid ja probleeme käsitletakse ühes kaheks jaotatud peatükis. Töö sisuline osa lõpeb kokkuvõttega, kus ühtlasi püütakse leida sarnasusi ning erisusi Muinas-Rakvere ja keskaegse Rakvere uurimisloo vahel. Samuti võetakse kokku uurimisprobleemid. Järgnevalt tuuakse välja kasutatud allikad ja kirjandus koos pruugitud lühenditega. Seejärel esitatakse ingliskeelne resümee. Uurimuse lõpus leiduvad lisad, millele on töö sisus viidatud.

Kõigepealt soovin tänada töö juhendajat Ain Mäesalu, kes üha edasi uurima innustas ning asjalikke näpunäiteid, kirjandusviiteid ja soovitusi jagades töösse panustas. Samuti tahan tänada oma proseminaritöö (Ervin 2013) kaasjuhendajat Riina Rammot, kes lisaks Muinas-Rakvere uurimisloole mind ka ühe varauusaegse tekstiilileiu dateerimisel aitas.¹¹ Minu suur tänu kuulub SA Virumaa Muuseumid sõbralikule kollektiivile, eriti peavarahoidja Pilvi Põldmale ja teadusdirektor Uno Trummile. Väga viljakaks osutus kirjavahetus Eesti Ajaloomuuseumi koguhoidja–konservaatori Merilis Roosaluga, kes edastas mulle mitmed digiteeritud fotod. Aitäh! Vastutulelikku suhtumist kohtasin ka Muinsuskaitseameti arhiivis, mille juhatajale Riina Hiobile tänu. Tõnno Jonuksit ja Villu Kadakat soovin tänada Rakveres teostatud arheoloogiliste uuringute aruannete lahke jagamise, aga ka informatiivsete vestluste ja nõuannete eest. Veel tahan tänada Martin Kuldmäge, Merlin Lumistet, Martin Malvet, Mirja Otsa, Keiti Randojat ja Eve Rannamäed, kes kõik ühel või teisel moel käesolevasse töösse panustasid, olgu selleks siis hüva nõu või mulle märkamatuks jäänud kirjandusele või teadusinfole tähelepanu osutamine.

11 Tänu Riina Rammo abile – ja oma uurimisele – võin kindel olla, et teadaolevalt ei ole seni Rakverest muinas- ega keskaegset tekstiili leitud. Varauusaegsel tekstiilileiul (ERM A 479: 72, 1–3) käesolevas töös ei peatuta.

1. MUINAS-RAKVERE UURIMISLUGU

Muinas-Rakvere uurimise ajaloo võib jagada laias laastus kaheks: linnuse ja muinasasula uurimislugu. Mainitud jaotust kasutasin juba oma proseminaritöös (Ervin 2013), kus uurimisloo pikemalt välja tõin ja periodiseerisin, käsitledes kronoloogiliselt ka Tarvanpää ja tarvaga (*Bos primigenius*) seonduvaid küsimusi, mis käesoleva töö kolmandas peatükis kokkuvõtlikult esitatakse (vt ptk 3.1.1).

1.1 MUINASLINNUSE UURIMISLUGU

1.1.1 KUNI 1896

Kuni 1896. aastani saame rääkida ainult huvist keskaegse linnuse varemete vastu. Hüpoteesi muinaslinnast ei olnud toona veel meile teadaolevalt välja käidud. Baltisaksa ajaloolane Eduard Pabst (1815–1882) oletas oma 1867. a ilmunud Henriku Liivimaa kroonika saksakeelses tõlkes, et ajaraamatus mainitud Tarvanpää asus Kadrina kihelkonnas, mida endise kirikulähedase küla järgi varem Torvestävräks hüüti (HCL 1867, 350–351, märkus 7). Tema oletust Tarvanpää asukohast aktsepteerisid 19. sajandi lõpu ja järgneva aastasaja alguse ajaloolased ning asjaarmastajad (HCL 1883, 71, märkus 6¹²; Jung 1910, 158; Jordan 1889, 91; Bielenstein 1895, 1; Wrangell 1924a, 39; Lepiksaar 1930, 177).

1.1.2 1896–1959

Rakvere muinaslinna "avastas" Abja koolmeister Jaan Jung (1835–1900) 1896. a, oletades teadaolevalt esimesena Rakvere Vallimäel asunud muinaslinnust, kirjutades 1897. aastal ajalehes "Olevik": "Rakweresse jõudes silmasime ka wana lossi mäge, mis ka muud ei ole, kui wana talunikkude linnamägi" (Jung 1897b, 77). Enne viidatud artikli ilmumist oli Jung teinud ära tõsise töö seoses 1896. a Riias peetud X ülevenemaalise arheoloogiakongressi ettevalmistustega, käies Liivi- ja Eestimaa muistiseid kontrollides ka Rakveres, kus talle hakkas silma Vallimägi kui potentsiaalne muinaslinnuse asukoht, mille kohta ta ei olnud saanud kirjasaatjatelt infot, vaid uuris ise (Jung 1896, 1010; 1897a, 6; 1897b, 77; 1910, 8, 168; Lõugas 1988, 46–49). Teaduslikku

12 Viide tähistab esimest HCL-i eestikeelset tõlget, mille andis välja asjaarmastajast muinasteadlane Jaan Jung, ning on seepärast esitatud kohe Jungi 1910. aastal ilmunud raamatu ees.

käibesse¹³ jõudis hüpotees Jungi postuumselt ilmunud raamatuga "Muinasajateadus eestlaste maalt. III, Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt" (1910, 168), mille käsikirja sai autor enne oma surma valmis (Reiman 1910, XX).

Jungi hüpoteesi – muinaslinnust Rakvere Vallimäel – refereerisid näiteks tuntud linnuste uurija Karl von Löwis of Menar (1855–1930), kes tegi seda paaril korral (1922, 13; 1932a, 111), samuti toonane Tartu ülikooli tudeng Eerik Laid (1904–1961) raamatuna avaldatud seminaritöös "Eesti muinaslinnad" (1923, 112) ning Georges von Wrangell (1866–1927) koguteoses "Wirumaa"¹⁴ ilmunud artiklis "Maalinnad Wirumaal" (1924a, 45).

Sisu poolest jäid need ja mitmed teisedki käsitlused Rakvere Vallimäel asunud muinaslinna osas Jungi toona veel tõestamata hüpoteesi tasemele, kuid enamasti ei kaheldud selles. Laid lisas Rakvere kui kindla muinaslinna oma kirjatöodes avaldatud kaartidele (Laid 1923, joon. 34.; Tallgren jt 1924, Taf. I; Laid 1925, Tab. 1; Laid 1933, joon. 1). Hiljem rahvusvaheliselt tuntuks saanud kunstiajaloolane Armin Tuulse¹⁵ (1907–1977) oli oma magistritöös Rakvere muinaslinnas veendunud (Neumann 1935, 32).

1927. aastal ja 1930. aastatel linnusevaremeis toimunud kaevamistöödega muinasaegseid leide ei saadud, kuid see ei olnudki tollaste uuringute peamine eesmärk, mistõttu käsitleme neid keskaegse Rakvere uurimisloo osana (vt ptk 2.2.2).

Kaua aega ei taibatud tõmmata paralleeli HCL-is mainitud Tarvanpää ja Rakvere saksakeelse nime *Wesenberg* vahele (vt ka ptk 3.1.1). Esimene siinkirjutajale teadaolev teos, kus eelnimetatud seos leidub, on ajaloolase Paul Johanseni 1933. a ilmunud monograafia "Die Estlandliste des Liber Census Daniae", kus autor seob selgelt Tarvanpää Wesenbergi ehk Rakverega (Johansen 1933, 33, 184, 742–743).

1930. aastad tõid juba laiemad üldistused. Eerik Laid näitas Rakvere linnuse asukohta oluliste teede sõlmpunktis (1933, 19). 1937. aastal ilmunud artiklis tõlgendas Laid Rakvere linnust ühe Muinas-Viru suure linnus-keskusena teiste samalaadsete seas,

13 Hüpoteesi levikust ajakirjanduse veergudel kirjutasin pikemalt proseminaritöös (Ervin 2013, 7).

14 "Wirumaa" taset on teiste Eesti maakondlike koguteoste omast nõrgemaks peetud, kuna "teos põhines aga kitsa ringkonna uurimistöö tulemustel ning ei küündinud ei sisult ega vormilt suurteose "Eesti" osade tasemeni" (Mandel jt 1993, 6). Siiski tuleb rõhutada, et vähemasti ajalooteemaliste artiklite kirjutamisel kasutati ses koguteoses tollal värskeimat infot, paraku küll peamiselt refereerimisega piirdudes.

15 Kuni 1936 kandis perekonnanime Neumann.

rõhutades taas muinaslinna asukohta tähtsate kaubateede ristil. Samuti arvas ta, et linnuste kõrval või lähedastes külades peeti laada- ja turupäevi, tähtsustades ka seost muinaslinna ning keskaegse linnuse ja linna vahel (Laid 1937, 85–87). Harri Moora (1900–1968) väitis, et esiajal on nüüdse Rakvere linna kohal või läheduses olnud kauplemiskoht, mida ta seostas suurte teede ristumisega Rakveres või ümbruses. Samuti kirjeldas ta Rakveret läbivaid kaubateid (Moora 1937, 29–30). Laiu ja Moora artiklite sarnasus on seletatav sellega, et nad kirjutasid juba 1935. aastal ühiselt Rakveret läbivatest tähtsatest teedest, pidades Tõrmat–Rakveret Virumaa peamiseks keskuseks (Laid & Moora 1935, 184–185).

Sarnaselt teistele muinaslinnadele püstitati 1930. aastail ka Rakvere Vallimäele linnuste tahvel. 1939. aastal kirjutatakse ajalehtedes, et paar aastat tagasi paigaldatud tahvel on oma aluselt maha lükatud. Selliste tempude vältimiseks rajatud tsementaluse põhja jaoks augu kaevamisel leiti 17.–18. sajandisse dateeritud matused (Pussiga luukere... 1939, 8; Vana matusepaik... 1939, 8).

1939. a toimunud Rakvere Vallimäe kaardistamine on vaadeldav juba 1920. aastatel alanud arheoloogide ja Eesti kaitseväe vahelise koostöö raames¹⁶. Plaan (AI, f. 4, n. 2, sa. 69, sä. 45; LISA 1, 1) kannab pealkirja "Rakvere linnamägi" ning selle on koostanud kapten Priidik Vellema (1905–1989) Sõjavägede staabi juurde kuulunud topo-hüdrograafia osakonnast. Plaani vaadates selgub, et kaardistustööd tegi kpt Vellema 1939. aastal. Kuna Vellema sai kapteni auastme alles 16. veebruaril 1940 (Eesti ohvitserid 1918–1940: Priidik Vellema), tuleb eeldada, et plaani reaalse koostamisega tegeles ta 1940. aastal.¹⁷ Sellest tulenevalt on igati mõisteta, miks on plaani koostamine jäänud pooleli. Mõõtkavas 1: 500 koostatud plaanile on märgitud samakõrgusjooned ning teed, samuti kivilinnuse varemed ja viimastest loodes asuval bastionil olnud võidutulease, mis püstitati sinna 1937. aastal (Kirss 2008, 100). Kõrgused on märgitud hariliku pliiatsiga ning plaan on värvimata. Kuigi plaan näitab sügavat huvi muinaslinna vastu, ei olnud sellest toona arheoloogilisi tõendeid.

¹⁶ Sellest koostööst on hiljuti kirjutanud Martin Kuldmägi (2012, 24–26, 36–42) oma bakalaureusetöös, kus ta küll Rakvere näidet ei too.

¹⁷ Kõne alla tuleb ka võimalus, et Vellema asus plaani puhtandit koostama leitnandina 1939. aastal või 1940. a alguses ning kandis oma nime ja auastme plaanile alles hiljem, kõige varem veebruaris 1940, kui oli saanud kapteniks.

Huvitav on ka Rakvere Vallimäest tehtud aerofoto, mis leidub Jevgeni Kaljundi (1931–2011) koostatud publitseerimata kaustas "Illustratiivne materjal Rakvere linnuse varemete ja vallide ajaloolise õiendi juurde" (1977, foto 47; LISA 2, 1) ja Eesti Ajaloomuuseumi (AM) fotokogus (AM F 19614). Riigiarhiivis (ERA) säilitatakse 1. Lennuväedivisjoni fotopositiivide album-registraatoris originaalfotot (ERA, f. 624, n. 1, sä. 226, lk 1, foto 2; LISA 2, 2). Kaljundi kaustas ja AM-i fotokogus leiduv pilt kannab pealkirja "Rakvere lossivaremed." ning on selgelt ERA-s hoitava originaalsuuruses foto väiksemaks lõigatud koopia. ERA kogus oleva foto saab tänu sellel leiduvate 1939. a lammutatud mõisa vankrikuurile (Kirss 1989, plaan 1; Tamm 1997, Fig. 3; LISA 1, 2) ja nn timuka majale (Kirss 2004, 55) dateerida mitte hilisemaks kui 1939. Teiselt poolt sunnib fotot 1930. a veebruarist-märtsist mitte varasemaks dateerima katuse saanud Teatrimaja¹⁸ (Kirss 1990, 13), kõige varem 1931. aastasse aga linnuse lõunapoolse eeshoovi läänemüüri konserveeritud lõunaots, mis aerofotolt paistab (vt LISA 2, 3–5). Seega saab 1. Lennuväedivisjoni tehtud aerofoto dateerida vahemikku 1931–1939. Tegu on vanima teadaoleva aerofotoga, kus on Rakvere linnuse varemeid selgelt kujutatud.

Vahepeal tuha all hõõgunud huvile Rakvere linnust arheoloogiliselt uurida andsid 1948. a viivuks voli Viru Maakondliku Muuseumi direktor Veera Ranne ja teaduslik kaastööline Arvo Puu, kes teostasid vaatlusi kivilinnuse varemeist 45–50 m põhja pool, kus nad arvasid olevat muinaslinnuse võimaliku asukoha. Sealsete II maailmasõja aegsete kaevikute profiilist avastatud tumedast kihist saadud leiud, sh viljaterad, andsid nad määrata prof Harri Moorale, et selguks, kas tegu on muistse Tarvanpääga. Arvo Puu 10. septembril 1948 Moorale saadetud kirjust peegeldub tahe leida muinasaegse linnuse jälgi ning õppida tundma maakonna esiajalugu (Puu 1948). Keskaegse linnuse konvendihoones tühjendati üht lõunapoolset ruumi, kuid muinasaegseid esemeid sealt ei saadud või pole neid teada (Pajos *s.a.*, 4). "Rakvere muuseumi kroonika" (RMK) sõnul ei ole kogutud leiud säilinud, samuti puuduvad fotod, joonised ja plaanid (Pajos *s.a.*, 4). Siiski on Tõnno Jonuks (2003, 1) viidanud kümnele SA Virumaa Muuseumid (SVM) hoidlas säilitatavale leiule RM 2288/A 42: 1–10, millest viimase alanumbri all on viljaterad. Sellest on Jonuks oletanud "justkui oleks kokku pandud nii 1948. aasta kaevamiste kui vaatluse leiud" (2003, 2). Ka keraamika – või osa sellest – ja

¹⁸ Teatrimaja ehitus seisis üheksa aastat alates katustamisest 1930. aastal kuni 15. veebruarini 1939, mil tööd jätkusid. Tellinguis hoonet ei saa täpsemalt dateerida (Kirss 1990, 13).

ammunoolets, mis vaatluse käigus leiti, võivad olla tollesse leiukogumisse sattunud, kandes vastavalt leiunumbreid RM 2288/A 42: 4–9, 3.

Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et sel perioodil jõuti hüpoteesist reaalseste tegudeni: püüti Vallimäel asunud muinaslinnust arheoloogiliselt tõestada, kuid paraku see veel ei õnnestunud.

1.1.3 1959–1975

Jungi hüpoteesi paikapidavust asus 1959. a "Rakvere lossiõuel"¹⁹ (Tõnisson & Selirand 1964, 235) alanud arheoloogiliste kaevamistega kontrollima Eesti muinaslinnuste väljapaistvaim uurija Evald Tõnisson (1928–2001), kellele need olid esimesed linnusekaevamised, mida ta üksinda juhatas (Soon ja Kungur 2008, 6). Kokku kahel suvel (1959–1960) väldanud kaevamiste kohta saame lisaks eelviidatud Selirannaga kahasse kirjutatud artiklile infot ka SA Virumaa Muuseumid arhiivis säilitatavatelt kaevamisplaanidelt ja vähestelt fotodelt (RM numbrita; RM F 229: 1–6; LISA 2, 6–7), samuti leiunimekirjadest ning inventariraamatutest, kuid aruanne puudub. Kaks oda- ja nooleotsa, murdunud peaga rinnanõel ja mõni üsna jämeda purruga kedrakeraamikakatke, mis kõik dateeriti 12.–13. sajandisse, viisid arheoloogi järelduseni, et Vallimägi oli asustatud juba enne kivilinnuse ehitamist, kuid hilisemate ehitustööde tõttu on varasemad kihid hävinud²⁰ (Tõnisson & Selirand 1964, 235–236).

Eelnimetatud plaanidest võib kõige olulisemaks pidada 1959. aastal toimunud kaevamiste asendiplaani mõõtkavas 1: 200, millelt selgub, et Tõnissoni kaevand oli linnuse lõunapoolse eeshoovi lõunaosas väljaspool esialgset kastelli, kuid siiski hilisema laagerkastelli alal (RM numbrita; LISA 1, 3). Kuna kaevand asus oosidevahelise nõo kohal, mida oli kesk- ja varauusajal täidetud, siis on mõisteta, miks oli seal kultuurkiht kuni 4,5 m paks ning kujutas endast peamiselt võrdlemisi hilist täidet. Ilmselt oli Tõnisson kaevamisi alustades lootnud risti vastupidist – jõuda võimalikult väheses vaevaga muinasaegse kultuurikihini. Nimelt on kaevandi ala ümbruskonna madalaim, mistõttu võis Tõnisson arvata, et seal on kivilinnuse rusud

19 Tollal seostati mõistet *loss* kesk- ja varauusaegse kivilinnusega, kuna tänapäeval eelistatakse *lossile* terminit *keskaegne linnus*.

20 Varasemate kihtide hävimist ei saa pidada täielikuks (vt ptk 1.1.4).

kõige õhemad.²¹

Plaane lugedes selgub, et kaevati 20 sentimeetriste korriste kaupa, mida tänapäeval sedavõrd segatud ja hiliseid, kesk- ja varauusaegseid kihte uurides vaevalt tehakse. Siiski olid need välitööd oma aja kontekstis igati kõrge teadusliku tasemega, pealegi oli tegu esimeste ja seni viimaste puhtaloomuliste probleemkaevamistega Rakvere Vallimäel, kuna 1975–1989 toimunud välitööd olid ühelt poolt tingitud kivilinnuse restaureerimisest tulenevatele küsimustele vastuste saamisest – seega teaduslikest probleemidest –, teisalt aga sageli, eriti esimestel aastatel ning kahjuks osalt hiljemgi, pigem pääste- kui probleemkaevamiste iseloomuga.

Tõnisson kajastas Rakvere Vallimäel asunud muinaslinnust ka oma populaarteaduslikus raamatukeses "Linnamäed ja maalinnad" (1966, 14–16), mis ei olnud küll kirjutatud akadeemilisi nõudeid silmas pidades, kuid andis (ja annab siiani) väga hea ülevaate muinaslinnuste toonasest uurimisest. Eelnimetatud teoses kirjutas arheoloog ka linnuselt leitud loomaluudest (Tõnisson 1966, 16), kuid detailsemalt on seda teinud Kalju Paaver oma venekeelses monograafias "Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене", kus avaldas muuseas pildid kahest Rakverest leitud valgejänese alalõualuust (Paaver 1965, tabel III, 3–4).

Pärast kaevamiste lõppu tuli arvukad metall-leiud konserveerida. Taas aitab meid RMK, kus on kirjutatud, et muuseumi töötaja Laine Leet käis 1962. a toonases Riiklikus Ajaloomuuseumis restauraatori juures konsultatsioonil ja alustas seejärel raudesemete konserveerimist keetmise teel. Leidude konserveerimine jätkus Rakvere muuseumis ka järgmistel aastatel (Pajos *s.a.*, 34, 38, 43).

Vaevalt aasta pärast kaevamistulemuste publitseerimist ilmunud populaarteaduslikus raamatus "Kas tunnend maad?" (Eilart jt 1965, 189) ei seata Rakvere Vallimäel asunud muinaslinnust kahtluse alla ning seostatakse seda üheselt Henriku Liivimaa kroonikas nimetatud Tarvanpeaga, pidades viimast Rakvere rajooni tähtsaimaks muinaslinnaks ning Virumaa peamiseks keskuseks.

Ka populaarses raamatus "Arheoloogiga Eestimaa teedel"²² peeti Rakvere linnust

21 Suure abi eest Tõnissoni 1959. a kaevandi plaani tõlgendamisel kuulub tänu Tõnno Jonuksile (2013), kes juhtis siinkirjutaja tähelepanu proseminaritöös esinenud ebatäpsustele (Ervin 2013, 13).

22 Kuigi see teos ilmus 1977. aastal, kuulub ta olemuslikult veel eelnevasse, linnuse 1975. a alanud uurimise eelsesse perioodi.

Virumaa keskuseks, samuti tutvustati lühidalt Tõnissoni 1959.–1960. a kaevamistulemusi (Lõugas & Selirand 1977, 247, 253).

Perioodi kokkuvõtteks võib öelda, et viimaks suudeti tõestada Jungi hüpotees ning saadi esma- ning ühtlasi ainukordselt teaduslikku infot Rakvere linnuse arheoloogilistest loomaluudest.

1.1.4 1975–1989

1975. a alguses loodi Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse (VRV) Rakvere osakond ning sama aasta oktoobris alustati Rakvere linnuse varemeis rajooni täitevkomitee finantseerimisel konserveerimis- ja restaureerimistöid. Esimene ülesanne oli eemaldada varingupraht linnuse välismüüride ümbert, siseõuelt ning viimast ümbritsevatest ruumidest. Varingu eemaldamine kestis 15. maini 1978. Ruumide, siseõue ning sissesõidutee tasapindade kindlakstegemiseks kaevati mitmeid šurfe. 15. mail 1978 alustati müüride konserveerimist (Pajos *s.a.*, 78–79; Aus 1979a, 3).

Linnuse uurimises oli alanud uus ning eelmistest palju põhjalikum, mahukam ja kulukam etapp, mille algus jättis vähemasti arheoloogilisest küljest soovida²³, nagu võib lugeda RMK-st: "Kuna esialgu ei olnud tööl ühtegi arheoloogi, siis valvasid muuseumitöötajad kordamööda kaevamiste juures. Korjati ära üksikuid leide, mis varingu seest nähtavale tulid. Niisuguses olukorras ei olnud muidugi võimalik kõiki asju üles leida, kuid osa siiski" (Pajos *s.a.*, 78). Lisatakse, et kaevati kopaga (Pajos *s.a.*, 81–82). Ajaloolane Odette Kirss on hiljem nentunud, et esialgu nappis selleks tööks nii kogemusi kui head tööjõudu ja "sageli pidi töid tegema südatalvel külma ja lumega, kuna vahetult enne aasta lõppu antud rahad tuli 1. jaanuariks ära kulutada" (2008, 105). Ühestki kirjalikult allikast ei selgu, millal arheoloogid linnusel tööle asusid või kui regulaarselt nad varingu eemaldamise juures viibisid. Ausi (1979a, 3) teatel algasid arheoloogilised uuringud juba 1975. aastal, kuid ilmselt ei olnud arheoloogi kohalolek pidev ka veel 1977. ja koguni 1979. aastal.

23 Kaur Alttoa (2008, 16) on nõukogude okupatsiooni aegsest arhitektuuriuurimisest kirjutades märkinud, et pikka aega tegelesid sellega vaid arhitektid ja kunstiajaloolased, kes uurisid müüre, mitte kultuurkihte, mistõttu viimased hävisid arheoloogilist teavet andmata. Alttoa mainib ühtlasi, et arheoloogid hakkasid keskaegsete mälestiste väliuurimistel osalema alles 1970. aastatel. Rakveres 1975. aastal alanud ehitusarheoloogiliste uuringute algus tundub olevat omamoodi üleminekuaeg: Rakveres toimunud kaevamiste esialgsed tulemused avaldati TATÜ-s alles 1982. aastal (Aus 1982).

Seetõttu oligi võimalik, et Mati Mandel ja Kaarel Jaanits leidsid 6.–7. juunil 1977 päevatöö järel Rakvere Vallimäel uudistamas käies nii käsitsi- kui kedrakeraamikat (AI 4948: 1–3). Nimelt olid restauraatorid linnusevaremeist põhja poole kaks suurt šurfi kaevanud ja kaks hunnikut kuhjanud. Mandel ja Jaanits leidsid mõlemast hunnikust (I ja II leiukoht; vt LISA 1, 4) 32 potikildu. Sarnaseid potikilde korjasid nad ka linnuse lõunapoolse eeshoovi idaserva tehtud süvendist (III leiukoht; vt LISA 1, 4), kus täheldasid kultuurikihi segatust: ülevalt poolt said nad käsitsikeraamikat, alt glasuuritud kilde. Sellest tekkis neil mõte, et täide linnusehoovi tasandamiseks võib olla toodud näiteks varemetest põhja poolt, kuna seal leidub karjääre meenutavaid süvendeid ning ala on looduslikult muinaslinnusele sobivaim. Samuti leidsid nad, et restauraatorid ei tohiks ilma arheoloogilise järelevalveta linnusevaremeist põhja pool kaevata (Mandel 1977, 1). Mandli aruandest saame järeldada, et vähemasti 1977. aasta juuni alguses kaevati šurfe ilma arheoloogita.

Kurioosel kombel käis Mati Mandel Rakvere linnuses keraamikat kogumas ka 1979. a, saades mullahunnikust kolm küljekatket (AI 5194). Nii leiti selle etapi esimesed muinasaegsed leiud mitte arheoloogiliste kaevamiste käigus, vaid küllaltki juhuslikult.

1980. a leiti linnuse loodetorni alusmüüri väljakaevamisel kruusasest täitest väidetavat muinasaegset keraamikat (Talšin 1980, 6). Kuigi välitöid juhendasid arhitekt Fredi Tomps ja arheoloog Toivo Aus (1945–1999), ei tea viimane neist leidudest hiljem midagi, väites veel 1984. a, et linnusest ei ole leitud ühtegi muinasaegset esemelist leidu (Aus 1984a, 36). Kõne alla tuleb võimalus, et tegu oli lihtkedrakeraamikaga, mida esialgu ekslikult muinasaegseks peeti. Teisalt on Aus ise kirjutanud: "Mitmete leitud möödalaskmistele vaatamata õigustasid kiirustades läbiviidud kaevetööd end siiski, sest ainult nii oli võimalik kindlustada konvendihoone varisemisohtlikku loodenurka" (Aus 1983a, 8).

1983. a õnnestus süsinikdateeringute abil kinnitada hüpotees Rakvere Vallimäel asunud muistsest linnusest (Aus 1984a, 6–7). Sarnaselt Toivo Ausiga (1986b, 596) võiksime meiegi just seda aastat 1975. a alanud uurimisetapis pöördeliseks pidada.

Teisalt ei olnud Aus 1983. aastal – ja järgmisel aastal aruannet kirjutades – veel täielikult veendunud, et tegu on linnamäega, kuid tõi selle oletuse kasuks välja soodsa asendi oosi seljandike vahelisel kõrgustikul ning tõiga, et kivilinnuse esimene rajatis

ehitati just samale kohale (Aus 1984a, 8).

Rakvere linnuse 1983. a uurimisseisu peegeldab ka teose "Arheoloogiga Eestimaa teedel" täiendatud kordustrukk, kus anti napp ülevaade ka Vallimäel 1975. a alanud ehitisarheoloogilistest uurimistest, kuid vanimaid linnuse alalt leitud palgijäänuseid tõlgendati muinasaegse asustusena, väites: "[...] eestlaste muinaslinnusega need siiski otseselt ei seostu" (Lõugas & Selirand 1989, 291). Siin on põhjus arvatavasti Ausi esialgses muinaslinna suhtes pisut äraootavas seisukohas, aga ka eelviidatud teose võrdlemisi pikas ilmunistsükli.

1984. a piirduti linnuses järelevalvega. Ometi suudeti eelmisel aastal saadud infot muinaslinnusest tublisti täiendada: saadi kaks muinasaega dateeritud puiduproovi ning järelitati, et "linnust piiras hilisema konvendihoone lõunamüüri joonel 13. sajandil puitpalissaad" (Aus 1985a, 32). Oletati, et hilisem kivilinnus võidi siiski ehitada eestlaste linnamäe kohale (Aus 1985a, 33). Samal aastal leiti konvendihoone lõunatiiva ruumi I-7 keskelt segatud kruusa seest õhuke, tugevalt põlenud ja luid sisaldav elutegevushorisont, millest võetud sõedateering andis toona üllatusliku tulemuse – 970.–1180. aasta. Kuigi peeti üsna ebatõenäoliseks, et Rakvere Vallimägi oli 10. sajandil asustatud, arvestati sellegi võimalusega (Aus 1985a, 35). Ühtlasi leiti pika rootsuga vibunooleots, mis dateeriti Otepää paralleelidele toetudes oletamisi 9.–10. sajandisse (Aus 1985a, 46–47).

Järgmisel aastal ei õnnestunud Toivo Ausil ametkondlike vastuolude tõttu linnusele malevarühma²⁴ kaevama saada, kuigi linnuse lõunapoolse eeshoovi üleandmistähtaeg lähenes. Objektil töötasid KRPI²⁵ väliuurijad, VRV Rakvere osakonna töölised ja "Kodulinna"²⁶ õpilased, saades hilissügiseni kestnud proovikaevamisilmeliste töödega vaid 125 leiunumbrit (Aus 1986a, 5).

1986. a probleemid jätkusid, kuid positiivse noodi tõi ordulinnuse kohaliku tähtsusega arheoloogiamälestisena kaitse alla võtmine (Aus 1987, 5–6). Tagantjärele tundub, et see toimus väga hilja – aastakümneid kaitsti Rakvere linnust vaid kui arhitektuurimälestist, keskaegset ordulinnust. Toivo Ausi sõnul tehti arheoloogilise

24 Enamasti kasutati kaevamistel tööjõuna EÜE-lasi või Rakvere kohalikke "kodulinlasi" (vt märkus 26).

25 Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut

26 "Kodulinna" Rakvere klubi asustas Toivo Aus juba 1978. aastal, et linnusest arheoloogilistel kaevamistel saadud rohket leiuväinest puhastada ja numereerida. Nimelt sai ta klubi kaudu selleks tööks ajaloohuvilisi kooliõpilasi kasutada (Tooming 1978).

leiumaterjali analüüsi abil kindlaks, et "hilisema ordulinnuse alal asus nooremal rauaajal eestlaste linnamägi" (1987, 5). Samuti saadi lisa nooremasse rauaega dateeritud söeproovidele (Aus 1987, 9–10, 16–17).

Kuigi eelnevail aastail uurimist seganud arheoloogist mitteolenevad probleemid ei lõppenud, vaid pigem süvenesid (Aus 1989, 3), õnnestus 1988. aasta sügisel ja järgmise aasta talvel toimunud uuringutega leida konvendihooneläänetiiva ruumist I-5A vanima, rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega dateeritud asustuse jäljed, millest aruandes pikalt juttu tehti (Aus 1989, 3, 5–13). Kuna Toivo Aus puudutas seda küsimust oma artiklis (Aus 1990a, 456–459, 462–463, Abb. 1–3, Taf. XXXVII), jääb siinkohal vaid märkida, et vanima söeproovi kalibreeritud dateeringut 430–610²⁷ annab aastate jooksul täiendatud dendrokronoloogiliste skaalade abil rek calibreerida. Uuesti calibreerimisel saadud tulemus 428–582²⁸ tõenäosuse juures 95,4% mahub 5.–6. sajandi sisse, olles seega täpsem. Ka ei ulatu riibitud keraamika hilisem dateering enamasti 6. sajandist kaugemale²⁹, sobides seega hästi söeproovi dateeringuga – nii söeproov kui üks keraamikakatke saadi oletatava III postiaugu kivikiilustiku seest (Aus 1989, 10; 1990a, Abb. 3).

Nagu selgub Toivo Ausi (1989, 3) viimasest Rakvere linnusest kirjutatud aruandest, ei loobunud Aus linnuse uurimisest mitte omal algatusel, vaid toimunud meeskonnavahetuse tõttu. Teda asus asendama arheoloog Kaarel Jaanits (1945–2012), kes oma varasemate kogemuste ja huvi poolest oli eelkõige kiviaja uurija.

1989. a suvel konvendihoonel sisehoovis teostatud välitöödel ei leitud enam kindlaid märke muinasajast – ainult mõni alumisest korrisest saadud savinõukild oleval oma pinna ebatasasuse ja krobelisuse poolest sarnanenud käsitsikeraamikaga. Ka üht lõuaga kirvest kui nende kaevamiste vanimat leidu arvati muinasaja lõpust pärineda võivat, kuid kirve dateering jäeti siiski lahtiseks (Jaanits 1990b, 3). Kuigi Jaanitsa (1990a, 12–

27 Tln. RL–1316, T=1545±30 a. Kalibreeritud tulemuse 430–610 tõenäosus oli 90% (Aus 1989, 10, viide 10).

28 Kalibreeritud programmiga OxCal 4.2 (Bronk Ramsey 2013).

29 Seda kinnitavad hästi Alt-Laari asulakoha päästekaevamistel riibitud keraamikat sisaldavatest kolletest 2 ja 3 võetud söeproovid, mis dateeriti tõenäosusega 95,4% vastavalt aastasse 396–603 ja 242–466, 481–534. Teiselt poolt leiti vähemalt üks riibitud savinõukild ka koldest 17, mis sama tõenäosusega dateeriti vahemikku 659–870, mistõttu ei välistatud võimalust, et riibitud keraamika võis kasutusel olla ka I aastatuhande II poolel (Lillak & Valk 2009). 2011. aastal Kõivuküla linnamäe õueala alumistest korristest ja vallikehandist leitud riibitud keraamika seos radiosüsinikdateeringuga 234–576 kinnitab samuti kaudselt Rakvere Vallimäelt leitud riibitud keraamika kitsama dateeringu õigsust (Valk jt 2012, 27–31, 42–45). Vt ka Jaanits jt 1982, 234.

13) aruande II köites esitatakse kogutud radiosüsinikproovide loetelu, ei ole neid proove selles ega teistes aruannetes dateeritud. Kaarel Jaanitsa uurimistööde tulemusi ei ole erinevalt Toivo Ausi omadest isegi äärmiselt kokkuvõtlikult publitseeritud, vaid need on jäänud käsikirja.

Kokkuvõttes lõppesid 1975. a alanud uurimistööd vastaka tulemusega: ühelt poolt saadi kesk- ja varauusaegse kivilinnuse kõrval palju infot ka muinaslinnuse kohta, teiselt poolt jäi valmimata uurimustulemusi summeeriv publikatsioon.

1.1.5 1989–2013

1989. a lõppenud ulatuslike välitööde järgset aega on otstarbekas vaadelda ühtse perioodina. Üllatuslikult kirjutas 1990. aastate algupoolel Rakvere muinaslinnusest kõige rohkem Toomas Tamla (1992, 48–51, 96; 1993; 1996, 232–236), mitte Toivo Aus, kellel pidi Tamla (1992, 48, 99, märkus 7) sõnul peagi valmima pikem ülevaade Rakvere linnuse uurimistulemusest. Nagu teame, jäi see ülevaade ilmunuta.

Tamla arendas oma mõtteid valdavalt kirjanduses ilmunud lühiartiklitele (eriti Aus 1990a) toetudes, kuid kasutas ka näiteks HCL-i, seda pikalt tsiteerides, kuid kahjuks korrates kroonika 1982. aasta teadusliku väljaande eestikeelsesse tõlkesse sisselipsanud trükiviga³⁰ (HCL 1982, 263; Tamla, T. 1992, 48). Sama sulekomiastust kohtab kirjanduses ka hiljem (Tamla, T. 1996, 232; Reimaa 2007, 80), kuid see on kroonika uuemates tõlgetes parandatud (HCL 1993, 188; 2005, 174; 2013, 174). T. Tamla (1992, 96; 1996, 241) ei nõustu varasema seisukohaga, et Rakvere linnusel oli Virumaa keskne roll³¹, pakkudes, et sel maakonnal oli ühe suure asemel mitu väiksemat keskust.

Tamlal jagus kriitilist meelt Tarvanpää Rakvere Vallimäega seostamise osas: "Eestlaste muinaslinnuse olemasolu pole kahjuks viimase ajani päris üheselt tõestatud. Kui olla lõpuni korrektne ja järjekindel, siis tsiteeritud lõigu alguses ja lõpus on legaadi kaht ülejäänud sihtpunkti Agelindet ja Revalat nimetatud **linnuseks**, Tarvanpead aga, kus ta viibis koguni kaks korda, mitte. Samuti ei märgi Henrik kohta 1219. a. Virumaa sõjakäigul, kuigi sakslased valisid kogunemiskohaks Rakverest vaid mõne kilomeetri

30 Kirjutatud on "Ja sealt liikudes edasi Tarwanpels (sic!) [...]" (HCL 1982, 263). Kahtlemata oleks õige "Tarwanpele", kuna ladina keeles kirjutatakse vastavas kohas "Et inde Tarwanpe procedens [...]" (HCL 1982, 262).

31 Rakvere linnust on arvatavaks maakonnakeskuseks pidanud mitmed varasemad uurijad (Laid & Moora 1935, 184; Eilart jt 1965, 189; Lõugas & Selirand 1977, 247; Jaanits jt 1982, 402; vt ka 1.1.3).

kaugusel oleva suure Tõrma küla" (1996, 233).

Kui Tamla esimest argumenti tuleb igal juhul tõsiselt võtta, ei tasu 1219. a puhul Tarvanpää mainimata jätmisest kaalukaid järeldusi teha: iga sõjakäik peab kuskil lõppema, seega miks mitte oletada, et 1219. a vaenuvägi tõepoolest Tarvanpää alla ei jõudnudki, piirdudes suure ja rikka Tõrma küla³² rüüstamisega, saades sealt ehk hea saagi. Lisaks võib ristsõdijate Tarvanpääst hoidumist oletamisi pidada isegi kaudseks tõendiks, et viimase näol ei olnud tegu mitte kaitsetu asulaga, vaid kindlustatud kohaga, linnusega, mille ründamist vaenlastel tõsiselt kaaluda tuli.

Tosin aastat hiljem ilmunud Evald Tõnissoni linnusteraamatu kataloogiosas on T. Tamla (2008, 215–216) Rakvere Vallimäest kõneleva artikli autoriks, kus esitab väga kokkuvõtliku käsitluse järel ka hulganisti bibliograafilisi viiteid, leiunumbreid ning kalibreeritud ¹⁴C proove.

Pärast Toivo Ausi on Rakvere linnuse arheoloogilise uurimisega kõige rohkem tegelenud Tõnno Jonuks, kes leidis 2003. aastal linnuse lõunapoolsest eeshoovist, väljaspool kastelli paiknevast muinasaegsest kultuurkihist käsitsikeraamikat, võttis sõeproovi ning publitseeris tulemuse (2004a, 192–197). Lahtiseks jäi, kas tegu oli muinaslinnuse- või viimase juurde kuulunud asulakihi. Esimest hüpoteesi toetas linnusele looduslikult sobilik asukoht kõrgel ja kitsal astangul. "Rakvere arheoloogia kontseptsioonis" (Jonuks 2003a, 3), kus uurija on ruumide kaupa ühtlasi muinasaegseid kihte välja tuues võtnud kokku kivilinnuse uurimistulemused, peab ta võimalikuks, et muinaslinnus on ulatunud hilisemast kivilinnusest väljapoole.

Võõrkeelsetes artiklites on Rakvere muinaslinna uurimistulemusi põgusalt tutvustanud Toomas Tamla (1993) ja Anton Pärn (1997; 2004, 264–265); esimene esitas kokkuvõtlikult oma magistritöö tulemused, teine kirjutas vastavalt linnaarheoloogia seisust ning linnade tekkest Eestis, mida oli juba varem eesti keeles teinud (Pärn 2002; vt ka ptk 1.2.3).

Muinaslinnuse uurimislugu kokku võttes võib tõdeda, et enam kui saja aasta jooksul on jõutud hüpoteesist reaalsete, kindlate tulemusteni, mis muinaslinnuse, eriti selle vanima asustuse osas ületasid uurijate ootusi. Uurimistulemuste senisest detailsema publitseerimise näol seisab ees nii palju tööd kui võimalusi.

³² Hilisrauaaegse Tõrma suuruselt ja rikkusest (aardeleidudest) on kirjutatud palju, kokkuvõtlikult on seda teinud nt Valter Lang (2000, 276).

1.2 MUINASASULA UURIMISLUGU

1.2.1 KUNI 1984

Rakvere muinasaegset asulat ei ole kaasaegses kirjasõnas mainitud, kui selleks mitte pidada HCL-is 1226. a sündmuste juures nimetatud *T(h)arwanpe*-nimelist paika, mille kohta ei ole öeldud, mis tüüpi kohaga on tegemist (HCL 1982, XXIX, 7). Üheks *T(h)arwanpe* kui toponüümi tõlgendusvariandiks võiks pelgalt linnuse või asula kõrval pidada võimalust, et see nimi tähistas kroonikule ühtviisi nii linnust kui selle jalamil paiknenud asulat, mistõttu ta ei kasutanudki eelviidatud kohas mõistet *castrum*.

Omapärase hüpoteesi Rakvere kirjalikust esmamainimisest käis välja Voldemar Miller (1911–2006), kes nimekujude sarnasuse alusel oletas, et Araabia kartograafi al-Idrīsī (u 1100–1165/66) 1154. a koostatud maailmakaardil kujutatud Ragvalda võiks olla asunud Rakvere piirkonnas (1972, 172). Pean Milleri julget ideed kõrgeks mõttelennuks, mille Rakvere esmamainimiseks pidamiseks puudub seni teaduslik tõestus (vt pikemalt Ervin 2013, 24).

Esimene märk Rakvere võimalikust muinasasustusest saadi 1881. a, kui Rakverest või lähiümbrusest leiti viikingiaja lõpust pärinev mündiaare, mille *terminus post quem* on 1056. Põhiliselt saksa aladelt pärinevaid münte sisaldava aarde juures on uurijatele raskusi valmistanud müntide täpse arvu selgitamine: erinevad arheoloogid ja numismaatikud on lugenud kokku 152 või 194–197 münti (Menadier 1887, 268–276; Mägiste 1924, 12; Tõnisson 1962, 193; Leimus & Molvõgin 2001, 23 ja tahvlid 47–48). Kõige varasem teade selle aarde kohta, mis meil on Menadierilt (1887, 268–276), kes ühtlasi kõik mündid peale viie terve raha ja ühe katke ära määras, räägib selgelt 152 mündist. Samuti väitis Tõnisson (1962, 193), et TA AI arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivi andmeil oli leius 152 münti, kuigi ta ise kirjutas 196 mündist. Ivar Leimuse ja Arkadi Molvõgini (2001, 23) teatel on 71 münti sellest aardest säilinud Ajaloo Instituudi kogus (AI 5000/224, 224a), kuid ei klapi Menadieri määrangutega, mistõttu on minu arvates ehk võimalik neid 71 münti tõlgendada ka muul viisil kui Rakverest leitudena, pealegi oli aare juba 1924. aastaks kadunud (Mägiste 1924, 12). Seetõttu pakkusin proseminaritöös, kus argumentatsiooni pikemalt välja tõin, et tegu võib olla trükiveaga, mis müntide arvu paisutas, kuid see ei ole aarde osalise – või täieliku? – kaotsimineku

tõttu enam tagantjärele üheselt määratav (Ervin 2013, 25).

Jättes kõrvale aaret puudutavad probleemküsimused, võiksime nõustuda Tõnissoni üldistavate tõlgendustega. Nimelt täheldas ta, et mündileiud korreleeruvad üldiselt hästi viljakate põllumaade ja soodsate liiklusoludega aladega, nähes ka seost müntide rohke esinemise ja omaaegsete teede ning turu- ja sadamakohtade vahel, ühtlasi märkides, et viimastest võisid aja jooksul kujuneda linnatüüpi keskused. Nii ei saa meiegi Rakveres ja selle ümbruses leitud mündiaardeid juhuslikuks pidada, nagu seda ei teinud juba Tõnisson (1962, 229–230).

Nii võime praegu pilku ajas tagasi heites pidada Rakvere muinasasustuse arheoloogilist leidmist ainult aja küsimuseks: see pidi varem või hiljem tõeks saama. Mõistagi seisis tollal, 1960. aastatel, need avastused alles ees.

Ajaloolane Odette Kirss (neiupõlvenimega Landberg) kirjutas 1967. aastal Rakvere minevikku tutvustades, et Vallimäe linnuse lähedal asus väike, "6-adramaaline küla Rakavar" (Landberg 1967, 167). Üldiselt on seda "Taani hindamisraamatus" (vt Johansen 1933, 33, 565) nimetatud küla seostatud Rägaverega.

Populaarses teoses "Arheoloogiga Eestimaa teedel" (I tr. 1977, II tr. 1989³³) mainiti varaseimate linnast saadud leidudena keskmissse rauaaega dateeritud oda- ja nooleotsa, mis leiti Vallimäelt Vallikraavi ja toonase Kalinini, praeguse Pika tänava vaheliselt alalt 30–50 cm sügavuselt. Nimetati ka nooremasse rauaaega dateeritud pronksist hoburaudsõlge ja eelnevalt käsitletud mündiaaret. Täheldati, et Rakvere keskset tähtsust silmas pidades on muinasaegseid leide vähe (Lõugas & Selirand 1977, 252–253; 1989, 285, 290–291).

Odaots on arvatavasti sama, mis Ajaloo Instituudi kogus leiduv (AI 3749), kuna klapivad nii leiukoht kui dateering: Ain Mäesalu (2013) sõnul pärineb odaots tõenäoliselt keskmisest rauaajast, kuid välistada ei saa ka viikingiaega. Seevastu samuti Vallimäelt kruusavõtmisel leitud väidetav nooleots (ERM A 476: 56), mis on 15 cm pikk, sujuva üleminekuga rombiline läbilõikega teravikust (11,3 cm) putkeosaks (3,7 cm), ei sobi oma pikkuse poolest nooleotsaks, ent võib oletamisi olla Peterseni E-tüüpi odaotsa väikevorm (Mäesalu 2013).

33 Ka teose "Arheoloogiga Eestimaa teedel" 1989. aastal ilmunud täiendatud kordustrükk kuulub sellesse perioodi, kuna ei käsitle Toivo Ausi 1984. aasta uurimistöid (vt ptk 1.2.2).

1.2.2 1984–1992

Kuigi varem oli Rakvere muinasaegsest asustusest saadud esemelisi tõendeid³⁴, leiti Rakvere muistset asustust täielikult kinnitav muinasaegne kultuurkiht alles Toivo Ausi 1984. a sügisel alustatud välitöödega Pikk tn 3 krundil (Aus 1985b). Kaevandi rohkem kui kolme meetri paksuse lääneprofiili alumisest osast, vaid 10 cm looduslikust paekihist kõrgemalt saadud 4–5 cm paksusest söestunud puidu horisondist võetud proov õnnestus radiosüsinikmeetodil koos dendrokronoloogilise parandusega 90% tõenäosusega dateerida vahemikku 1010.–1160. a.³⁵ Saadud puidujäänuseid seostati vanema puitehitisega. Kokkuvõtlikult oletati, et hilisema Rakvere ala oli asustatud varem, kui selgub kirjalikest allikatest, mistõttu suhtuti ettevaatlikult ka Tõrma küla kui Rakvere linnuse tagamaa rolli – tagamaad ei pea ilmtingimata eemalt otsima, kui asustatud oli ka Rakvere all-linn³⁶. Paks elutegevushorisont, milles leiti jälgi vähemalt neljast intensiivsest põlemisest, viitas pidevale elutegevusele alates 11.–12. sajandist (Aus 1985b, 6–9).

1989. a Teatrimäel pingeliselt alanud päästekaevamistega (Aus 1990b, 3–5) leiti vanimad asustusjäljed, mis pärinevad esimese aastatuhande algusest (Aus 1992, 6–10). Ausi (1993) lühike artikkel annab väga hästi edasi uurimisel saadud kõige olulisema teabe. Ainult viidatud kolmele varasele radiosüsinikmeetodil dateeritud puiduproovile võiks lisada neljanda³⁷, mis saadi esimestega samast koldest (Aus 1992, 8–9; 1993, 9, 14). Artiklile saab ette heita madalakvaliteedilisi illustratsioone (Aus 1993, tahv. I–III), mis on tingitud fotodele sobimatust paberist, kuid paremaid publitseerimisvõimalusi Eestis majanduslikest raskustest tulenevalt toona lihtsalt ei olnud. Ka plaanid ja fotod, mida kaevamiste käigus piisavalt tehti, tuleks vähemalt valikuliselt publitseerida.

Toivo Aus esitas "Stiluses" ilmunud artikli ajakirja toimetusele juba 5. mail 1992 (1993, 5). See seletab, miks ta ei kajastanud oma kirjutises Jaan Tamme juhatamisel

34 Eelmises alapeatükis nimetatud muinasaare, hoburaudsõlg ja odaotsad.

35 Kahjuks ei selgu aruandest, millise ajavahemiku andis proov ilma dendrokronoloogilise paranduseta, kuna esitatud on ainult kalibreeritud tulemus.

36 Siinkohal olen mõistet *all-linn* kasutanud mitte keskaegse linna, vaid muinasasula sünonüümina, kuna asula paiknes Vallimäel kõrgunud muinaslinnusest ehk muinaslinnast madalamal.

37 Tln. 1621, T = 1695±37; 250–414 pKr. See proov on neljast hiliseim, kattudes teise ja kolmanda prooviga vahemikus 250.–338. a. Varaseimaks dateeritud proov (Tln. 1622, T = 1975±57; 114 eKr–132 pKr) ulatub osaliselt ka eelrooma rauaaja lõppu, kuna teised proovid on täielikult rooma rauaega dateeritud.

endise Rakvere mõisa aida territooriumil praeguse teatri väikese maja ehitusel teostatud kaevamisi. Neil välitöödel leiti õhuke elutegevuskiht, mis dateeriti rooma rauaaega (Tamla, Ü. & Selirand 1994, 13). Kuigi leiud (RM 6011) säiluvad Rakveres SVM-i hoidlas, ei ole seal ega Muinsuskaitseameti arhiivis kaevamisaruannet³⁸, mistõttu pole need leiud ega kaevamistel saadud teave teaduskäibesse jõudnud.

Eelnevas lõigus esitatud põhjuseil võib uurimisloo ühe pöördepunkti ajastada 1992. aastaga, kui ühelt poolt valmis Ausil artikkel Rakvere vanemast asustusest ning teiselt poolt saadi juba samal aastal tollesama vanima asustusperioodi kohta täiendavat infot, mida ei ole senini publitseeritud. Ilmumiseks kulunud aja tõttu oli nimetatud artikkel aga juba pisut ajast maha jäänud (Aus 1993).

1.2.3 1992–2013

Sel perioodil Rakvere linnas tehtud arheoloogiliste välitööde tulemuste kokkuvõtmist piirab suuresti asjaolu, et mitmed uurijad ei ole tehtud töödest veel aruannet esitanud. Arheoloogilisi uuringuid on olnud võrdlemisi palju, kuid muinasaegset leiuainest on saadud napilt. Nii näiteks ei saanud Kalle Lange 1997. aastal teostatud suuremahuliste järelevalvetöödega mitte ühtegi muinasaegset leidu. Ka sõeproovid ei andnud objektiivseid tulemusi³⁹, mistõttu neist jäi info saamata (Lange 1997). Villu Kadakas (2013) seevastu ei välistanud, et 2006. aastal Teatrimäel kaevates võis ülemistes segatud kihtides esineda ka muinasaegseid potikilde, kuna küsimus, kas konkreetne keraamikakatke dateerida 12. või 13. sajandisse, ei ole lihtne.⁴⁰ Eero Heinloo leidis 2012. aastal Tiigi, Vabriku ja Õllepruuli tänaval arheoloogilisi uuringuid teostades Vabriku tänava lõunapoolsest osast pisut muinasaegset keraamikat, kuid seostas vanemaid ladestusi siiski 13. sajandi keskpaigaga, ent ei välistanud ka muinaskihi kunagist olemasolu (Heinloo 2013, 3, 12–13, 15).

Valter Lang tegeles Rakvere varasema asustuse küsimusega raamatus "Keskusest ääremaaks". Rakvere–Tõrma asustuskeskuse esiletõusu nägi ta I aastatuhande II poolel,

38 Kaevamisaruanne võib leiduda OÜ Agu EMS arhiivis, kuid seda ei jõudnud siinkirjutaja ajanappusel kontrollida.

39 11.04.2013 helistas Riina Hiob Kalle Langele ja küsis sõeproovide kohta. Viimane selgitas, et sõeproovid ei andnud tulemusi, st ei tulnud välja. Riina Hiobi suuline info autorile.

40 Muinasaja lõppu/keskaja algusesse dateeritava keraamika täpsem määramine võiks olla edaspidise uurimistöö üheks ülesandeks.

kuid juba rooma rauaajal oli tema sõnul tegu märkimisväärse kohaga (Lang 2000, 279). Rakvere piirkonnas üllatas uurijat kalmete puudumine rooma rauaajal, kuid ta seletas seda igati loogiliselt pikaajalise maaharimisega (Lang 2000, 198–200). Veel nägi ta Rakvere ja mitmete teiste suuremate keskuste juures paiknenud asulate "Taani hindamisraamatus" mainimata jätmist üldise seaduspärana (Lang 2000, 275). Olulisematest töödest tuleks nimetada ka Anton Pärna artiklit "Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte", kus autor lühidalt Rakvere ja selle varase asustuse kohta käivat teavet refereerib (2002, 359–360).

1.3 KOKKUVÕTE

Oletuse Rakvere Vallimäel asunud muinasaegsest linnusest tegi 1896. a Jaan Jung, avaldades hüpoteesi juba järgneval aastal ajalehes "Olevik". Seevastu muinasasula uurimislugu võiks kokkuleppeliselt alustada isegi mõnevõrra varem, aastal 1881, mil Rakverest või lähikonnast leiti viikingiaja lõpust pärinev mündiaare. Esimene teaduslik artikkel viimase kohta ilmus 1887. Muinasasula uurimine jäi siiski pikaks ajaks teoreetilisele tasandile, kuna täiesti kindel tõestus saadi alles 1984. a, kui Pika tänava algusest leiti jälgi muinasaegsest asustusest. Seevastu Rakvere Vallimäel trooninud muinaslinnus on alates 1896. aastast pidevalt uurijate fookuses seisnud, ent sellegi kohta saadi esmane arheoloogiline tõestus võrdlemisi hilja, alles 1959.–1960. a kaevamistega. Kultuurikihi näol õnnestus muinaslinnast kindlat tõestust saada 1983. aastal.

Nii muinaslinnuse kui -asula uurimisloos on võimalik eristada mitmeid etappe. Muinaslinnuse uurimises eraldasin perioode kuni 1896, 1896–1959, 1959–1975, 1975–1989 ja 1989–2013, muinasasula osas aga kuni 1984, 1984–1992 ja 1992–2013. Muinaslinnuse esimesed kolm varasemat uurimisperioodi vastavad ligikaudu muinasasula esimesele perioodile. Enim sarnasusi võib leida muinaslinnuse uurimisperioodi 1975–1989 ja muinasasula vastava ajajärgu 1984–1992 vahel. Viimati mainitud ajalõikudel leiti ulatuslike välitöödega, mida põhiliselt teostas Toivo Aus, nii muinaslinnuselt kui -asulast seni vanimad asustusjäljed.

Muinas-Rakvere senise uurimisloo kõrgpunkt saabus linnuses ja Teatrimäel peaaegu üheaegselt: esimeses 1988.–1989. a sügistelvel, teises aastail 1989–1991. Enam-vähem samaaegselt saabus ka uurimisperioodi lõpp, kuid siin on üks oluline erinevus

muinasasula ning -linnuse vahel: esimese uurimislugu võeti lühidalt kokku 1993. aastal, teise on seni ruumide kaupa, st kivilinnusest lähtudes summeerinud Tõnno Jonuks alles 2003. aastal.

Muinas-Rakvere uurimine jätkub nii linnuses kui all-linnas, kusjuures kummastki ei ole viimasel ajal enam eriti muinasaegseid kihte leitud, v.a Jonuksi leid linnuse lõunapoolsest eeshoovist 2003. aastal.

Nii muistsest linnusest kui muinasasulast pärinevaid leide ei ole seni jõutud põhjalikult uurida. See töö seisab suuremalt jaolt alles ees. Mitmed uurijad ei ole teostatud välitööde aruandeid käesoleva töö kirjutamise ajaks veel esitanud. Ka ei võimalda olematu ajaline distantis viimasel perioodil teostatud uuringute – eriti viimaseil aastail toimunu – ja nende analüüsimise vahel laiemapõhjaliste järelduste tegemist.

2. KESKAEGSE RAKVERE UURIMISLUGU

Keskajal troonis Rakvere Vallimäel kõrguv linnus all-linnas paikneva linnalise asula üle. Selles asulas, mis sai linnaõigused 1302. aastal (LUB II, 605), olid keskajal lisaks linnakodanike elamutele Pikal tänaval senini asuv kirik ja Teatrimäel asetsenud klooster, millest on säilinud varemed. Järgnevalt vaatleme kõigi nimetatute uurimislugu.

Kuna varasem, linnuse puhul 1901. aastal alanud konserveerimistöödeni kestnud uurimisetapp oli linnal ja linnusel paljuski ühine, käsitlen neid alljärgnevalt üheskoos. Kuigi keskaegset kirikut toona veel ei uuritud (vt ptk 2.3.1), pakkus uurijaile huvi seal leiduv keskaegne hauaplaat, mida samuti alljärgnevalt puudutan. Frantsisklaste kloostri varasemat uurimislugu kui omaette probleemideringi püüan avada eraldi (vt ptk 2.4.1), mistõttu ei ole seda linnuse ja linna varasema uurimisloos all vaatluse alla võetud.

2.1 KUNI 1901

Ei ole lihtne kindlalt öelda, keda tuleks pidada Rakvere keskaegse linnuse ja linna kõige varasemaks uurijaks. Mõnikord on vähemasti linnuse uurimislugu alustatud alles Karl von Löwis of Menariga (nt Assak 2000, 56–57), kes oli 20. sajandi alguses Baltimaade arhitektuuriloo parimaid tundjaid⁴¹. Siiski leian, et Rakvere linnuse ja linna uurimise ajalugu tuleks alustada 18. sajandi viimasel veerandil, kui Johann Christoph Brotze (1742–1823) asus koostama oma tuntud kümneosalist käsikirjalist tööd "Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospecte, Münzen, Wappen etc." (1771–1818). Kuna 2006. aastal publitseeriti Brotze käsikirjas leiduv Eesti kohta käiv info, tuginen sellele (Brotze 2006).⁴²

Viidatud teoses leidub Rakvere linna pitser, millele järgneb Ivar Leimuse, hinnatud numismaatiku, põhjalik kommentaar⁴³ (Brotze 2006, 163–164, joon. 73). Samuti publitseeriti kaks kunstnik Joseph Friedrich August Darbesi joonistuste põhjal tehtud vaadet Rakvere linnuse varemetele. Mõlemad on dateeritud 1782. aastasse. Esimene kujutab linnusevaremeid põhjaloodest, teine aga kirdest (Brotze 2006, joon. 74–75).

41 Karl von Löwis of Menarist ja tema panusest keskaegse Liivimaa linnuste uurijana on küllalt hästi kirjutanud Ieva Ose (2001, 127–133).

42 Originaalteos asub Läti Akadeemilise Raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonnas.

43 Sisuliste korduste vältimiseks analüüsitakse Brotze 2006. aastal publitseeritud teose kohta käivaid nüüdisaegsete uurijate kommentaare sellesamas alapeatükis.

Jooniseid kommenteerinud Ants Hein on selgitavas märkuses esimese neist kahjuks vääralt lõunast tehtuks määranud, teise aga ebatäpselt idast kujutatuks arvanud (Brotze 2006, 169). Varem idast kujutatav on aga järgmine, Körberilt saadud 1794. aasta joonistus, millele järgneb Brotze kommentaar, kus ta muuseas nimetab idaküljel asuvat kirikutorni⁴⁴ (Brotze 2006, 166, joon. 76). 1794. aastast pärineb teinegi Körberilt hangitud joonistus, mis varem idast tõepoolest põhjasuunast kujutab (Brotze 2006, joon. 77). Brotze on põgusalt pajatanud Rakvere ajaloo kohta (2006, 167–168). Samuti joonistas ta oma käsikirja Tallina piiskopi Arnold von Annebati († 1551) hauaplaadi "Grabmaal des revalschen Bischofs Arnold v. Anneberg⁴⁵ (sic!)", mida kommenteerides ilmutab ta ajaloo üle arutlemise oskust, arvates, et piiskop võis surra Rakvere kloostri või Tallinna piiskoppidele kuulunud Porkuni lauamõisas. Igal juhul toimetas Rakvere mõisa omanik von Tiesenhausen hauakivi Rakvere kirikusse, kus see siiani on (Brotze 2006, 171, joon. 78).

Eduard Philipp Körberi (1770–1850) hinnaline kuueosaline käsikiri "Vaterländische Merkwürdigkeiten" (1802–u. 1806) täiendab nüüdisaegsele uurijale mitmeti Brotze tööd, milles sisalduv *Estica* on publitseeritud, kuigi kaasajal oli seos teistpidine – paljuski sai Brotze jooniseid ja infot Rakvere linnuse kohta Körberilt.

Körber tundis huvi vanade pitsereist vastu, mille üle oma käsikirja teises köites arutles. Rakvere pitsereist tundis ta viite, millest ühe omanikuks on märgitud "Capitain zu Wesenberg". Tol 1472. aasta pitsiril on kujutatud lohega võitlev peaingel püha Miikael (Körber 1802a, 29; Toll 1887, 79).⁴⁶ Linnusefoogtide pitsereist esitas ta 1446., 1465. ja 1545. aastast pärinevad, kus kujutatakse püha Mauritiust, pühapaiste pea ümber, lipukesega oda paremas ja ordukilp vasakus käes⁴⁷ (Körber 1802a, 35; Toll 1887, 76). Rakvere linna pitsereist teadis Körber (1802a, 163) nagu Brotzegi ainult uuemat, millel kujutatakse kuusnurkset tähte ja krooni.

44 See viib mõttele, et 18. sajandi lõpus ja järgmise aastasaja alguses võis mälestus linnuse idatiivas asunud kirikust veel elav olla (vt ka ptk 2.2.3 ja 2.2.4).

45 Kuigi keskajal ei olnud nimedel tihti ühtset kirjpilti, on siin probleem pigem hauaplaadi teksti ebatäpsel lugemisel tehtud oletuses, mis hiljem õigeks ei osutunud.

46 Nüüd ja edaspidi olen Körberi teostele viidates kasutanud digitaliseeritud versiooni lehenumbreid, sest käsikirjas esinevaid leheküljenumbreid on kohati hiljem muudetud, mistõttu on neist raske üheselt aru saada. Mainitud 1472. aasta pitsirit tundis ka Brotze, kuid *Estica*-köites seda ei avaldatud. Brotze käsikirjale on viidanud parun Robert von Toll (1887, 79).

47 Oliver Pagel (2008, 28) on kirjutanud, et püha Mauritsius (sic!) hoidis piiki vasakus ja kilpi paremas käes, kuid tegelikult oli see vastupidi.

Körberigi käsikirjas leidub piiskop von Annebati hauakivi koos kirjelduse ja arutlusega, mis suuresti Brotze omale sarnaneb. Piiskopi nime kirjutatakse kujul "Arnold von Annebark (sic!)" (Körber 1802b, 157; LISA 3, 4).

Üsna tõepärane paistab olevat Rakvere linnust idakirdest kujutav skits (Körber 1802b, 160; LISA 3, 5), mida linnust peaaegu sama rakursi alt kujutava 1886. aasta fotoga (LISA 2, 8) võrreldes märkame, et Körberi visandil on konvendihoone kagutorn ja idasein pisut paremas seisukorras, ehkki viimases on juba suur pragu. Ka rondeeli säilinud müüride kõrgus on sarnane, kuigi Körberi kujutisel on enne 1886. aasta foto jäädvustamist rondeeli ülaosast varisenud suurem müüritükk veel alles. Körberi mõningast ebatäpsust näitab aga tema joonisel rondeeli ja kagutorni vahel paikneva vahitorni säilinud müüride kõrgus, mis on madalam kui 1886. aasta fotol.

Käsikirjalise töö viiendas köites esitas Körber (1803, 18–24) Rakvere ajaloo käsitletule, mille pealkirjale tuleks tähelepanu pöörata: "Rakvere linnuse ja lossi ajalugu ja topograafia koos originaaljoonistega kui materjal [selle] koha ajaloo tulevaseks trükivalmis seadmiseks".⁴⁸ Käsikiri on igati korralikult koostatud ning süstemaatiline, mistõttu võis Körber loota selle avaldamist. Näiteks esitati nimekirja 16-st Rakvere foogtist (Körber 1803, 20), mida on küll hiljem täpsustada ja täiendada õnnestunud (Pagel 2008, 27), kuid üldiselt peab see paika. Lisaks juba eelnevalt nimetatud pitseritele esitas Körber ka Jürgen Helmsi kroonikast pärineva illustratsiooni, mis kujutab Rakvere keskaegset linnust ja linnakest (1803, 20, 2; LISA 3, 2). Hiljem on Helmsi kroonikas leiduvat joonistust avaldatud just Körberi käsikirja kaudu (Wrangell 1924b, joon. 9; Kirss 2005, 24; Pagel 2008, 35). Körber (1803, 19) kordas Helmsist alguse saanud väärarusaama, et Rakvere linna ja linnuse rajas 1224. aastal Taani kuningas Valdemar II.

Körber (s.a.) kirjutas Rakvere ajaloost kuni oma ajani ka eraldi sellele pühendatud käsikirjas, mille lõpus esitas Taani kuninga Erik VI Menvedi (1274/1286–1319) 1302. aastal antud ja Valdemar IV Atterdagi (u. 1320/1340–1375) 1345. aastal kinnitatud linnaõigused.

48 Saksakeelne originaalpealkiri: "Geschichte und Topographie der Stadt und des Schlosses Wesenberg. mit Handzeichnungen als Materialien zur künftigen historischen Bearbeitung des Ortes." Sõna *Handzeichnungen* saab tõlkida ka skitsideks või visanditeks. Mitmetähendusliku sõna *Bearbeitung* võib tõlkida ka läbitöötamiseks või analüüsimiseks.

Ludwig August krahv Mellini (1754–1835) üldtuntud atlases sisalduva 1796. aastal koostatud Wesenbergi (Rakvere) kreisi kaardi all paremas nurgas on muuseas kujutatud Rakvere linnust ja linna ühes kirikuga (EAA, f. 1365, n. 1, sä. 31, leht 20; LISA 3, 6). Linnust visandades on ilmselt suuresti fantaasiale toetunud. Tähelepanelikult vaadates võib sealsamas paremas nurgas märgata Johann Wilhelm Krause (1757–1828) allkirja (vt LISA 3, 7), kuigi kaardi all vasakus servas on autoriks märgitud krahv Mellin. Sellele tõsiasjale juhtis tähelepanu Hilikka Hiiop, kes ettevaatlikult oletas, et Krause võib olla kogu Mellini atlase illustratiivse osa autor (1999, 53). Vähemasti Rakvere kreisi kaardil leiduva illustratsiooni loojaks on kindlasti Krause.

Oluliseks verstapostiks Rakvere linnuse varemete uurimisel on 31. detsember 1826, mil varemed võeti riikliku kaitse alla (Законы 1830, 1373). Ivar Leimus (2011, 227) on seda ukaasi pidanud Vene riigi esimeseks ehitismälestiste kaitse seaduseks. Odette Kirss leidis, et see küllaltki üldsõnaline käsk oli alles esimeseks sammuks "meie maa muinsuskaitse teel" (Kirss 2008, 83). Igal juhul keelati varemeist ehitusmaterjali hankimine, mida oli linnas kaua aega tehtud (Kirss 2008, 83).

Mainitud käsk vanade linnuste kaitse alla võtmise kohta oli aluseks varemete plaanistamisele Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Töid alustati juba 1827. aastal ning need kestsid ka järgnevail aastail. Eestimaa kubermangus tegeles plaanistamisega kubermangurevidendina töötanud Carl Faehlmann, kes Leimuse (2011, 228) arvates võis olla tuntud kirjamehe Friedrich Roberti 1791. aastal sündinud vanem vend. G. v. Wrangelli teatel pärineb Riia linnaraamatukogus leiduv Faehlmanni plaan 1829. aastast, kuid tänapäeval ei osata seda plaani nii täpselt dateerida, piirdudes ajavahemikuga 1827–1830⁴⁹ (Wrangell 1924b, 62; Leimus 2011, 227). Leimus kurdab, et Faehlmann on oma "plaanid varustanud vaid mikroskoopiliste, kõigest mõne ruutsentimeetri suuruste ja liiati veel monokroomsete joonistega, mis kujutatavast paraku palju aimu ei anna" (2011, 228). Rakvere linnusevaremeid lõunast kujutav joonis (vt LISA 3, 8) on tõepoolest tilluke, originaalis kõigest 3x8 cm, kuid linnuse põhi- ja asendiplaan on suuremad (vt LISA 1, 7), vastavalt 8x15 ja 11x15 cm. Mainitud joonist ja plaane, mille on Ieva Ose (2008, 256–259) suhteliselt hiljuti publitseerinud, analüüsimine lähemalt edaspidi (vt ptk 3.1.2).

⁴⁹ Käesolevas töös on plaan dateeritud 1829. aasta ümber, toetudes dateerimisel küll Wrangellile, ent jättes avatuks ka võimaluse, et plaan on paar aastat vanem või aasta võrra uuem.

1837. aastal avaldas parun Otto von Ungern-Sternberg⁵⁰ (1837) baltisaksa nädalikirjas "Das Inland" artikli Rakvere kaugest minevikust. Ta kirjutas põhiliselt perioodist, mida meie varauusajaks nimetame, kuid kajastas põgusalt ka Rakvere keskaega, publitseerides ühtlasi ära kirjad ürikuist, millega Rakvere sai 1302. aastal linnaõigused ja 1345. a linnaõiguste kinnituse (Ungern-Sternberg 1837, 571–572).⁵¹ Tema kirjutis on oluline eelkõige seetõttu, et see on esimene publitseeritud Rakvere ajaloo erikäsitus. Hiljem on sellele viidanud nt Toivo Aus (1978a, 31).⁵²

Äsjailmunud kogumikus "Eesti linnade plaanid 1584–2011" (Raid 2013, 198) publitseeriti ka G. G. Storch'i 1856. aastal koostatud vaade Rakvere linnusele lõunast, põhiplaani ja linna plaani (vt ka ptk 3.1.2).

1887. aastal "Est- und Livländische Brieflade" neljanda osana ilmunud "Siegel und Münzen..." (Toll 1887) esitas kõik tolleks ajaks teadaolevad Rakvere pitserid, ka keskaja lõpust pärineva väidetava Rakvere mustpeade⁵³ pitseri, mida ei ole hiljem publitseeritud (vt LISA 3, 9).

Sellest esimesest uurimisperioodist jääb kokkuvõttes mulje, et käsikirjades esitati ning monograafiates ja koguni ajakirjanduses publitseeriti palju erinevaid allikaid, mida tasapisi ka analüüsima asuti, ent peamiselt seisnes perioodi tähtsus allikmaterjali koondamises ja süstematiseerimises. Arheoloogilist uurimistööd Rakveres sel perioodil veel ei toimunud, küll aga võeti linnusevaremed kaitse alla.

2.2 KESKAEGSE LINNUSE UURIMISLUGU

Keskaegse linnuse uurimisloo kronoloogia olen jaganud järgmisteks etappideks: kuni 20. aastasaja alguse konserveerimistöödeni (kuni 1901), konserveerimisest esimeste

50 Arvatavasti on tegu parun Otto Christian Sigismund von Ungern-Sternbergiga (1778–1861), kuna genealoogilises käsiraamatus on tema eesnimedest rasvaselt trükitud just Otto (Stackelberg 1930, 447). Tema kui autori kasuks räägib kaude ka tõik, et ta kirjutas ajaloost ja juriidikast (vt http://www.adelsvapen.com/genealogi/Von_Ungern-Sternberg_nr_54#TAB_55). Teine võimalik autor on parun Otto Rudolf Constantin von Ungern-Sternberg (1812–1870), kelle eesnimedest on rasvaselt trükitud Rudolf (Stackelberg 1930, 461). Temagi oli kirjanik (http://www.adelsvapen.com/genealogi/Von_Ungern-Sternberg_nr_54#TAB_96).

51 Tänapäeval võib ürikute teksti – pealegi ladina keeles! – ajakirjas avaldamine tunduda kummaline, kuid peame arvestama, et too nädalakiri oligi eelkõige ajalooteemaline ajakiri: ajaloorubriik oma 11 ajajaotusega oli kõige ulatuslikum (Kärssin 1998). Seega võib "Das Inlandis" näha tänase "Tuna" ja "Ajaloolise Ajakirja" mõttelist eelkäijat.

52 Siiski viitas Aus parun Ungern-Sternbergi artiklile ainult joone all, unustades viite kasutatud kirjandusse lisada.

53 Mustpeade tegevuse kohta Rakveres ei ole siinkirjutajal infot.

amatöörikaevamisteni (1901–1927), amatöörikaevamistest Tuulse doktoritööni (1927–1942), Tuulse väitekirjast ulatuslike ehitusarheoloogiliste välitöödeni (1942–1975), suuremahuliste arheoloogiliste uuringute ajajärk (1975–1989, vt ka 1.1.4) ja viimaste aastakümnete uuringud (1989–2013).

Kuni 20. sajandi alguse konserveerimistöödeni pöörasid keskaegsele linnusele tähelepanu samad uurijad, kes linna vanemat ajalugu uurisid. Dubleerimise vältimiseks vaatlesime eelnevalt keskaegse linnuse uurimislugu koos keskaegse linna ja ühe piiskopi hauaplaadiga, lõpetades perioodi enne esimesi linnuses toimunud konserveerimistöid.

2.2.1 1901–1927

1901. aastal linnusevaremeis alanud konserveerimistöid on arhiiviallikate põhjal käesolevast tööst detailsemalt käsitlenud Odette Kirss (1980, 3; 2008, 89–93) ja Toivo Aus (1978a, 34–35). Siinkohal esitame vaid kõige olulisema. Linnusevaremete heakorra ja konserveerimise mõte sündis juba 1880. aastatel, kui Rakvere linna juhtis apteeker Nikolai Dehio, keda Kirss on nimetanud laia silmaringiga meheks, kes tundis suurt huvi ajaloo vastu (Kirss 2008, 89). Kuigi 1886. aastast on säilinud nimekiri Rakvere lossivaremete korrastamiseks ja restaureerimiseks raha annetanute nimedega, ei ole teada, kuidas toona raha kulutati (AM, f. 135, n. 6, sä. 73, l. 15).

1896. aasta suvel käisid Rakveres ekskursioonil Eestimaa Kirjanduse Ühingu (EKÜ) liikmed, kes ühtlasi linnusevaremetega tutvusid (AM, f. 135, n. 6, sä. 73, leht 3). Targanud huvi varemeid konserveerida viis tööde alustamiseni 1901. aasta juunis (AM, f. 135, n. 6, sä. 73, l. 9–10). Kuigi aruandlus puudub, saab töödeks kulunud summade liikumist jälgida pangas avatud eriarve "Ruine Wesenberg" arveldusest (AM, f. 135, n. 6, sä. 73, l. 11–14).

Konserveerimistöid kajastas Löwis of Menar põgusalt juba 1907. aastal, kui kirjutas EKÜ juures tegutsenud Kodumaa Muinsuste Kaitsmise Sektsiooni (*Sektion zur Erhaltung einheimischer Alterthümer*) püüetest toetada lagunevaid varemeid, iseäranis müüri alumist osa, mis oli kõige rohkem kahjustatud. Löwis of Menar tõi välja tööga, et sektsiooni väga kokkuhoidlik juhatus oli igasuguste väljakaevamiste vastu – isegi värvate juurde viivaid teid ei puhastatud varingust (1907, 56). Pidades silmas tollase

kaevamismetoodika taset, oli ühest küljest isegi hea, et varemeid välja ei kaevatud. Teiselt poolt aga asuti seetõttu linnust konserveerima maapinnalt, mistõttu varingu alla mattunud müüriosad lagunesid aina edasi.

Löwis on Menar kirjutas Rakvere linnuse varemeist isegi baltisakslaste kalendrisse "Baltischer historisch-geographischer Kalender 1909" (1908, 41), kus foto kõrval esitas põhilised faktid linnusest. Tema oluliseimaks Rakvere linnust käsitlevaks tööks tuleb aga pidada teost "Burgenlexikon für Alt-Livland", mis täiendab 1907. a ilmunud artiklit, lisades varem publitseeritud Waxelbergi plaani kohta käivad seletused, mis trükkimisel kaotsi olid läinud ja seetõttu 1907. a ilmunud jäid (Löwis of Menar 1907, 55, Taf. 1; 1922, 124). Samuti kirjeldab ta nii linnuse asukohta kui esitab kirjalikest allikatest tuntud tähtsaimad daatumid linnuse ja all-linna kohta, pidades linnuse ehitusajaks Taani aega. Lisatud rohked viited juhatavad nüüdisaegsele uurijale historiograafilist ning tihti ka laiemat väärtust omavaile allikaile ja kirjatöödele (Löwis of Menar 1922, 124).

Löwis on Menar ei tundnud allikakriitikas praegustele teadlastele palju alla jäävat, väärtustades küll vanu plaane ja teateid, kuid ühtlasi nimetades 17. sajandi kroonikut Jürgen Helmsi petturiks, kes väljamõeldud jooniseid ja fiktiivseid allikaid avaldades suurt segadust põhjustas. Veelgi enam, uurija viitab neile teostele, mis Helmsi võltsingu all kannatavad, alustades Arndti 1753. a ilmunud kroonikast (Löwis of Menar 1922, 42).

1924. aastal ilmus koguteoses "Wirumaa" Georg von Wrangelli artikkel "Wirumaa keskaegsed kindlused (lossid).", kus Rakvere kesk- ja varauusaegset linnust käsitleti. Kuigi suuresti on tegu varasemate tööde refereeringuga, on publitseeritud mitmeid plaane ja joonistusi ning viidatud mõnele vähemtähtsale "lühedalt kokkuvõetud" Rakvere ajaloo kirjeldusele, mis Löwis of Menari töödes puuduvad (Wrangell 1924b, 53, 55–62).

Perioodi kokku võttes saab märkida, et 19. sajandi lõpus tekkinud suurem huvi linnusevaremete vastu oli 20. sajandi alguseks viinud juba konserveerimistöödeni ja igati teaduslike uurimusteni. 20. sajandi esimene veerand oli keskaegse linnuse uurimises aktiivne aeg.

2.2.2 1927–1942

1927. aastal teostas vastloodud Rakvere Muuseumi Selts linnusevaremeis kaevamisi,

mis toimusid konvendihoone lõunatiivas, arvatavasti edelanurgas asuva esimese korruse ruumis I-11, nagu seda on hiljem nimetama hakatud (Palgi 1959, 5; Aus 1979a, 40; Kirss 2008, 95). Seltsi esimehe Arved Palgi sõnul oli kaevamiste eesmärgiks "Rakvere lossi raudukse ja maa-aluse käigu avastamine"⁵⁴ (Palgi 1959, 5). Palgi kirjutas hiljem: "Esimene ruum veeti kiviprahist tühjaks. Sealjuures selgus, et see polnud keldriruum, vaid lossi alumise korra ruum. Mingit raudust ega maa-alust käiku sealt ei leitud. Leiti ainult vanu, ümmargusi suurtükikuule" (Palgi 1959, 6). Ajaleht "Kaja" teatel algasid väljakaevamised 13. maile eelnenud nädalal (ehk 2.–8. mail) ning pidid kestma terve suve. Lehes kirjutati, et sissepääsuks raiuti üks keldriaken suuremaks. Ka tehti ajalehe sõnul rida fotosid (Kaevamised Rakvere Wallimäel 1927, 7). O. Kirss (2008, 95) on avaldanud ühe foto neist kaevamistest.

1930. aastal tekkis rakverelastel taas soov linnusevaremeid konserveerida, kuid suuremahuliselt plaanitud töid jõuti 1931. aastal teostada ainult lõunapoolse eeshoovi läänemüüri juures, kus kindlustati lõunaotsa (Kirss 2008, 96–97) ja taastati müüri esimesele korrusele rajatud laskeavad "kujul, mida neil kunagi pole olnud" (Aus 1983b, 24). Seetõttu ei olnud Ausil võimalik kindlaks teha, millal ehitati müüri esimesed laskeavad, ent ta hindas konserveerimistöid siiski positiivselt (Aus 1983b, 24).

Alfred Waga⁵⁵ (1895–1980) arvates rajasid Rakvere linnuse arvatavasti 13. sajandi teisel veerandil taanlased ning seda tugevdas ja laiendas hiljem oluliselt Saksa ordu Liivimaa haru. Rondeeli pidas uurija hilisemaks, dateerides selle keskaja lõppu (Waga 1932, 34, 38).

1933. aastal teostati 1930. aastate alguses Eestisse jõudnud ülemaailmse majanduskriisi vastu võitlemise raames hädaabitöid ka Rakvere linnuse varemeis. 14. jaanuaril 1933 Rakvere linnavalitsuse koostatud hädaabitööde kavas, mis esitati raha saamiseks Teedeministeeriumile, oli muuseas ette nähtud linnusevaremeis 1927. a alanud kaevamisi jätkata. Tööde eesmärgiks oli oletatavate maa-aluste käikude lahtikaevamine (Rakvere lossi saladusi paljastama. 1933, 5). Veebruaris kaaluti isegi linnuse keldritesse gaasivarjendi rajamist (Rakvere loss pakuks ka nüüd kaitset. 1933, 4).

⁵⁴ Rakvere linnuse kohta käivatest legendidest on kirjutanud Odette Kirss (2004, 9–17, eriti 13–14).

⁵⁵ Alfred, ajakirjanik, kultuuri- ja kunstiajaloolane ning -kriitik oli kolmest vennast vanuselt keskmine. Tema noorem vend oli kunstiajaloolane Voldemar Vaga (1899–1999).

Kaevamist alustati 25. veebruaril ning esialgu läks kõik ladusalt (Hoogsad kaevamised... 1933, 4). Peagi saadi aru, et kaevatakse alles esimesel korrusel, mitte keldrites (Missugune oli Rakwere loss... 1933, 3). 14. märtsil kirjutatakse, et ei teata, mis suunas edasi kaevata, et maa-aluseid käike leida. Samuti kirjeldatakse kerishüpokaustahju: "suur kerisahi munakiwidega, kust wiiwad 5–6 lõõri üles. Kas on siin tegemist mõne lihasuitsetamise ahjuga või mõne saunaahjuga, kust soojus tungis üles teisele korrale, on raske kindlaks määrata" (Ummik kaevamistöödega... 1933, 3). Esmaspäeval, 15. märtsil leiti pääs "põhjapoolse torni alla, mida peetakse wangitorniks" (Linnad töötavad... 1933, 1), samuti kaevati välja kaks luustikku – kokku oli selleks ajaks leitud juba viis luukeret, mille edasisest saatusest ei ole infot. 22. märtsil kirjeldatakse leitud kahurikuule ning oletatakse, et "salateed" on asunud ka Pika ja Tallinna tänava nurgal (Salateede otsimine... 1933, 5).

25. märtsil teatatakse hoogsalt alanud tööde sama äkilisest lõpust. Nimelt leidis linnavalitsus, et "tööd, mida võimalik toimetada, tuleksid teha ainult suvekuudel, ehk maapinna sulades" (Kaevamised Rakwere lossiwaremetes... 1933, 5). Samast selgub, et võlvid on pea kõikjal sissevarisenud (Kaevamised Rakwere lossiwaremetes... 1933, 5). Kahju suurust, mida nende talviste hädaabitöödega linnusevaremetele tekitati, on raske hinnata. Valel ajal ning olematu metoodikaga teostatud töid ei saa heaks kiita.

Armin Tuulse (1935, 31–33, joon. 5) puudutas Rakvere linnust juba oma magistritöös, kus kirjeldusest, mida ta hilisemas väitekirjas edasi arendas, on olulisem linnuse plaan, mis on joonistatud Waxelbergi järgi. Kopeerimist kinnitas uurija ise selgesõnaliselt.

Kunstiajaloolane Voldemar Vaga (1899–1999) oletas, et Rakvere linnuse taaniaegne kavatis võis sarnaneda Narva linnuse omaga. Konvendihoone edela- ja kagutorni eeskujusid nägi ta Preisi Rhedeni ja Marienwerderi linnustes (Vaga 1940, 23).

Selgi perioodil uuriti linnust aktiivselt. Toimusid esimesed kaevamised ja ilmus mitmeid kirjalikke töid. Vähesel määral teostati varemete konserveerimist. Olulised on ka mitmete kunstiajaloolaste käsitlused, mis tollal veel allikmaterjali puuduse ja võrdlemisi vähese läbitöötatuse tõttu visandlikeks jäid.

2.2.3 1942–1975

Tuulse 1941. a valminud ja järgmisel aastal publitseeritud doktoritöö "Die Burgen in Estland und Lettland", siiani väga kaalukas teos, on Rakveregi uurimisloos piisavalt oluline, et sellega uut alapeatükki alustada (Tuulse 1942). Monograafia populaarsust saksakeelses keeleruumis näitab hiljuti ilmunud kordustrükk, mille kaanel on arusaamatul põhjusel *Lettland Estland*ist ettepoole toodud, kuid tiitellehte ega sisu ei ole muudetud (Tuulse 2008). Tuulsegi (1942, 61, 67) sidus Tarvanpää ja Wesenbergi, kuid ei viidanud sealjuures Johansenile (vt ptk 1.1.2).

Ta pidas Rakvere linnust põhiplaani sarnaste Tallinna ja Narva järel taanlaste tähtsusest kolmandaks tugipunktiks. Kivilinnuse ehitamist alustati tema meelest taanlaste teisel valitsusperioodil⁵⁶, aga mitte enne, kui Tallinn oli kindlustatud ja maa üldine korraldus paika pandud. Tuulse oletas kivilinnuse olemasolu 13. aastasaja keskel. Taaniaegse linnuse, mida ta kastelliks arvas, põhiplaani kindlakstegemine on tema sõnul hilisemate ümberehituste tõttu raske. Samas käis ta välja taaniaegse linnuse rekonstruktsiooni, mida kuni 1975. a alanud ehitusarheoloogiliste uuringuteni üldiselt õigeks peeti. Tuleb märkida, et see rekonstruktsioon põhines suuresti Waxelbergi plaanil – Tuulse ei mõõtnud linnusevaremeid ise üle, küll aga eristas vuuke ja täheldas erinevusi müüri laos, mistõttu pidas läänetorni taaniaegseks. Samuti arvas ta, et linnuse põhjavärv ja põhjapoolne eeshoov rajati Taani ajal (Tuulse 1942, 67–68, Abb. 24–25; LISA 1, 8). Kabeli paigutas Tuulse õigesti linnuse idatiiba – see leidis hiljem arheoloogilistel kaevamistel kinnitust. Laskumata liigselt detailidesse, märkis ta, et läänetorni aknad olid algselt teravkaarjad, kuid restaureeriti 20. sajandi alguses ümarakujulisteks. Tornide puudumist linnuse põhjatiivas seletas ta aga vanade müüridega, mis nende ehitamist ei võimaldanud. Lõunapoolset eeshoovi pidas uurija reeglipäraseks (Tuulse 1942, 163–165). Konvendihoone, mille ehitus algas Tuulse järgi 14. sajandi keskel, olevat lõpliku kuju saanud 15. sajandi alguses. "Ühes väikeses keldris säilinud kuumaõhuahju" paigutab ta 15. aastasaja teise poolde (Tuulse 1942, 166).

Kümme aastat pärast doktoritööd avaldas Tuulse rootsikeelse monograafia "Borgar i

⁵⁶ Taanlaste teine valitsusperiood Põhja-Eestis algas 1238. aastal ja kestis *de iure* kuni 1346. aastani (vt nt Selart jt 2012, 57 ja Selart 2012, 149).

Västerlandet", kus ka Rakvere linnust põgusalt mainis (1952, 186, 193).

Tuulsele toetus hiljem Voldemar Vaga, kes esitas Tuulse rekonstruktsiooni, kuid ei viidanud autorile (1965a, tahv. VIII, 7). Taaniaegse esialgse kastelli dateeris Vaga küll alles 13. sajandi lõppu, kuid muus osas järgis hästi Tuulset – isegi esitatud linnusevaade on pildistatud sama nurga alt (Vaga 1965a, 69–70, 75–76, 85, joon. 55; vrd Tuulse 1942, Abb. 98). Lühidalt, ent väga ladusalt pajatas Rakvere linnusest Villem Raam (1975a, 24–25; 1975b, 48).

Tol perioodil toimunud arheoloogilisi huviuuringuid (1948) ja probleemkaevamisi (1959–1960), mis keskaegse linnuse uurimisloo seisukohast samuti olulised on, kuid mitte nii tähtsad, et ühest või teisest uue perioodi algust lugeda, on eelnevalt juba käsitletud (vt ptk 1.1.2–1.1.3). Siinkohal saab neist välitöödest teha mõne keskaegse linnuse kohta käiva täienduse. Nimelt on 1948. aastal konvendihoone lõunaosas toimunud kaevamiste asukohana oletatud konvendihoone lääneosa (Kirss 2008, 102) või konvendihoone edelanurgas asuvat ruumi I-11 (Jonuks 2003a, 1), kust tõenäoliselt juba 1927. aastal varingut eemaldati. Siiski on raske uskuda, et 1927. aastal varingust puhastatud ruum oli juba 21 aasta pärast uuesti täisvarisenud. Pigem võisid 1927. ja 1948. aasta tööd toimuda erinevates ruumides, mis arvatavasti paiknesid lähestikku. 1959.–1960. aasta välitöödel saadi ligi 2000 arheoloogilist leidu, millest suurema osa moodustavad naelad, mis üles võeti ja konserveeriti, glasuuritud keraamikakatked, klaasikillud ja šlakk. Peamiselt 14.–16. sajandisse dateeritud leidude hulgas on ka luust esemeid, ehteid, tööriistu, relvi, münte ja muud (RM 999/A 7:1–1456; 1121/A 7:1457–1981).

Kokkuvõttes viis Tuulse doktoritöö Rakvere keskaegse linnuse uurimise teoreetiliselt uuele tasemele, mida ei suudetud ületada ka toimunud kaevamistega, kus ei seatudki eesmärgiks keskaegsest linnusest uusi andmeid saada.

2.2.4 1975–1989

1975. aastal alanud ja 1989. aastani kestnud ehitusarheoloogilisi uuringuid käsitlesime eelpool muinaslinnuse uurimisest lähtuvalt (vt ptk 1.1.4), mistõttu saab nüüd mitmeid täiendusi teha. Selle perioodi uurimistulemused on ruumide kaupa summeerinud Tõnno Jonuks (2003a, 1–13, 17–20), mistõttu siinkohal on sellest loobutud ning püütakse

läheneda teisiti, andes tehtud töödele hinnangu.

Tööd olid orienteeritud linnusevaremete restaureerimisele ehitusarheoloogilistel kaevamistel saadud tulemuste põhjal. Kaevamistele eelnes Vallimäe plaanistamine, mida tegi geodeet Uno Hermann juba 1971. aasta septembris. Uus ja senistest täpsem asendiplaan valmis 1974. aastal (RM 6084/Ar₁: 33).

Arheoloogina tegutses linnusel Toivo Aus, kes lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolase-arheoloogina 1978. aastal kaugõppes, kaitses diplomitöö Rakvere linnusel 1975.–1977. a toimunud välitöödest (1978a). Järgnevalt vaatlеме ühe näitena esimest tema kirjutatud aruannet. Esialgu väheste kogemustega arheoloogi aitas leitud ehitusdetailide kirjeldamisel arhitektuuriajaloolane Villem Raam (1910–1996) ja ülejäänud leiuväinse dateerimisel ja läbitöötamisel arheoloog Jaan Tamm, kes oli ühtlasi Ausi diplomitöö juhendaja (Aus 1978a; 1979a, 5). Aruandes kasutatud kirjanduse hulgas hakkavad silma värsked käsitlused Saksamaalt, Eestist, Poolast, Rootsist, Lätist ja Venemaalt. Käsikirjadest kasutatati KRPI-s koostatud aruandeid, eriti Jaan Tamme omi.⁵⁷

Vaatamata tõsisele katsele Rakvere linnuselt leitud kedrakeraamikale paralleele otsida ja täpsemat dateeringut anda, ei suudetud seda esialgu uurimisseisust tulenevalt teha (Aus 1979a, 15–19, 73–74). Aruandele ei ole lisatud kedrakeraamika profiile ega pilte kaevanditest või šurfidest. See-eest oletati idaväravate vahelisest alumisest varingukihist leitud lavatooriumi põhjal linnuse idatiivas kirikut, käärkambrit või kabelit, äärmisel juhul talverefektooriumi, nagu oli Pirita kloostri (Aus 1979a, 8–9). See oli esimene arheoloogiline kinnitus varasemale oletusele, et linnuse idatiivas asus kirik.

Ausi esimest aruannet täiendab Fredi Tompsi aruanne 1975–1980 teostatud varingu eemaldamisest, millele on iga aasta kohta lisatud joonis (Tomps 1982). Ühtlasi esitati 10 arhiivset fotot, millest esimene ja ühtlasi varaseim on hiljem Odette Kirsi (2006, 9) poolt 1884. aastasse dateeritud ja hiliseim kuulub 1956. aastasse. Kahjuks on fotodele järgnevad selgitused enamasti ebatäpsed või suisa väärad. Nii arvati, et seitsmendal fotol kujutatud linnuse lõunapoolse eeshoovi läänemüüri lõunaots konserveeriti 20. sajandi alguses, kuid tegelikult on sel 1935. aasta fotol kujutatud 1931. aastal toimunud

⁵⁷ Kuna Jaan Tamm lõpetas ülikooli diplomeeritud arheoloogina juba 1972. aastal, oli ta jõudnud tolleks ajaks koostada rohkem aruandeid kui teised KRPI-s äsja tööle asunud keskajaurijad.

konserveerimise tulemusi. Seitsmes foto leidub ka Tompsi poolt 1990. aastal koostatud kaustas, kus ta on oma varasemaid dateeringuid ja kirjeldusi parandanud, ja käesoleva töö lisas (Tomps 1982, fotod 1–10, lk 9–11; 1990, foto 54; LISA 2, 4).

Juba järgmine Ausi koostatud aruanne oli metoodiliselt tugevam, kuna "šurfides avatud kihid, samuti müüride ning ristikäigu piilarite vundamendid fotografeeriti, mõõdeti ja joonestati vaadete ning lõigetena üles" (Aus 1979b, 4). Edaspidi said aruannetele lisatud rohkem plaanid ja joonised reegliks. Taas andsid Ausile hüva nõu Raam ja Tamm (Aus 1979b, 5). 1979. aasta välitöödel leitud 13 münti määras Ivar Leimus, kes tegi seda edaspidigi⁵⁸ (Aus 1979b, 16, 35, 42, 53, 65). Värvilise maalingutega aknaklaasi näol saadi veel kinnitust linnuse konvendihoone idaosas asunud kiriku kohta (Aus 1979b, 67). Kuigi viidati Tuulse (1942, 163) hüpoteesile, oli linnuse idaküljel asuvat kirikutorni nimetanud juba Brotze⁵⁹ (2006, 166).

Linnuselt avastatud hüpokaustahjudest koostas Aus juba 1981. aastal eriuurimuse, mis paraku jäi käsikirja (Aus 1981a). Aus analüüsis hüpokaustahjusid K-7a, I-10, I-12, I-6a ja I-16, kusjuures esimese eksploatatsioonis eristas ta kahte etappi. Ahju I-12 sidus ta Tuulse käsitletud ahjuga, kuid dateeris oluliselt varasemaks: 15. sajandi teise poole asemel 14. sajandisse (Aus 1981a, 42; Tuulse 1942, 166; vt ka ptk 2.2.3). Aastail 1982–1989 on linnuselt leitud veel kuumaõhuahjusid⁶⁰: üks nii konvendihoone sisehoovist kui lõunapoolse eeshoovi läänemüüri äärsest hoonest ning kaks tükki sama eeshoovi edelanurgas asunud majast. Kõiki neid on kokkuvõtlikult käsitletud Tõnno Jonuks (2003a, 4–5, 7–9, 11–12). Villem Raam leidis (1986, 5), et Rakvere linnuse hüpokaustahjude rekonstrueerimisele peab eelnema eriuurimus hüpokaustahjudest kogu Eestis. Selle tähtsa ülesande täitmiseni Rakveres 1980. aastatel ei jõutud. Rakvere linnuse uurimisprogrammist sõltumatult andis Eesti ala kuumaõhuahjudest ülevaate Andres Tvauri (2008), kes Toivo Ausi (1981a) käsikirjalist uurimust tundis ja kasutas, kuid kahjuks puudus tal info Rakvere linnuselt hiljem, pärast Ausi käsikirja koostamist

58 Erandiks on ainult Kaarel Jaanitsa kaevamised 1989. aasta suvel, kui mündid määras Vladimir Sokolovski (1990, 25–39).

59 Kuna Brotze käsikiri asub Riias ning selle *Estica*-osa oli kuni 2006. aastani publitseerimata, ei saanud Aus seda kasutada. Siiski õnnestus tal hiljem üht Brotze joonist kriitiliselt analüüsida (Aus 1983b, 27; 1984a, 34–35).

60 Käesolevas töös on mõisteid *hüpokaustahi*, *kuumaõhuahi* ja *kerishüpokaust* kasutatud sünonüümidena.

leitud kerishüpokaustidest.⁶¹

Iga-aastaselt toimunud välitööde tulemusi õnnestus Toivo Ausil (1982, 388–391, Taf. 15–16) esimest korda teaduslikult publitseerida⁶² alles 1982. aastal TATÜ-s. Järgmises, 1985. aastal Jaan Tammega kahasse kirjutatud artiklis avaldati esmakordselt ka Armin Tuulse (1942, Abb. 24; LISA 1, 8) rekonstruktsiooni revideeriv ehitusarheoloogiliste välitööde tulemustele tuginev linnuse rekonstruktsioonijoonis⁶³ (Aus & Tamm 1985, Abb.; LISA 1, 8), kus toodi selgelt välja kivilinnuse esimene ehitusjärg, ebakorrapärane ringmüürlinnus ning samuti ebakorrapäraseks osutunud konvendihoone.⁶⁴

Ühes Ausi (1984a, 36–37) koostatud aruandes on antud esialgne ülevaade Rakvere linnuse ehitusetappidest, mida uurimisseisust tulenevalt ei saadud toona kindlalt paika panna, kuid hiljem selleni paraku ei jõutudki.

Ajakirja "Ehitus ja arhitektuur" 1985. a esimeses numbris ilmus kaks artiklit, mis Rakvere linnuse uurimist või linnust ennast puudutasid. Nii markeeris arhitekt Fredi Tomps (1985, 2–5) Rakvere linnusel 20. sajandi alguses teostatud konserveerimistöid, samuti vanalinna kaitsetsooni kehtestamist 1973. aastal ja VRV filiaali asutamist Rakverre 1970. aastail. Kunstiajaloolane Villem Raam vaatles linnulennult Rakvere linnuse rajamist, alustades taaniaegse oletusliku tornlinnusega, mis oli seotud esialgsete puukindlustustega. Vabakujulise kastelli rajajana nägi ta Põhja-Eestis ajuti võimu haaranud (1227–1237) Mõõgavendade ordu. Konvendihooneks rekonstrueeriti linnus Raami sõnul aga Tallinna eeskujul pärast Põhja-Eesti Saksa ordu Liivimaa haru valdusse minekut (1985, 16–17). Raam puudutas Rakvere linnust ka 1985. aasta juunis Tallinnas peetud rahvusvahelise konverentsi teesides (1987, 36).

Veel kord linnusel 1989. aastal toimunud meeskonnavahetusele tähelepanu juhtides saame öelda, et Kaarel Jaanitsale (1989, 3), kes 1989. aasta suvel Rakvere linnuse sisehoovis kaevama asus, andsid nõu nii arheoloog Toivo Aus kui ka arhitekt Mart Keskküla ja arhitektuuriajaloolane Kaur Alttoa. Siiski juhtis viimane tähelepanu Jaanitsa

61 Infopuuduse tingis Rakvere linnuse uurimistulemuste äärmiselt napp publitseeritus.

62 Aus tutvustas uurimistulemusi laiemale üldsuselegi, tehes seda nii rajoonilehes (1978b; 1980a–b; 1981b; 1988) kui ajakirjades "Eesti Loodus" (1986b) ja "Horisont" (1985c).

63 Kaur Alttoa (1993, Abb. 10) on varem rekonstruktsiooni autorina nimetanud Toivo Ausi, kuid hiljuti lisanud Ausile iseenda ja Jaan Tamme (2008, joon. 2).

64 Viimase ebakorrapärasus selgub juba 1829. aasta paiku koostatud Faehlmanni plaanilt, mida Tuulse ei tundnud. Ka Ausi (1982, Abb. 1) varasemast artiklist nähtub, et konvendihoone seinad on ebavõrdse pikkusega.

uuringute metodoloogilisele puudujäägile ehitusarheoloogilisest vaatenurgast, kiites teisalt Jaanitsat kui muinasaja uurimises tugevat arheoloogi, kelle muinasajale sobilikust kaevamismetoodikast paraku keskaegse linnuse uurimisel vajaka jääb. Alttoa kirjutas, et ei ole selgitatud "missugused kihid jooksevad ühe või teise müüri vastu (ergo – on ladestunud pärast müüri ehitamist), missugused on läbi lõigatud müüri püstitamisel" (s.a., 1). Samuti heitis Alttoa ette (s.a., 2) kohtlõigete vähesust, mida ehitusarheoloogiline uurimine rohkem eeldab. Ka plaane ja fotosid napib. Kokkuvõttes nentis Alttoa (s.a., 3), et arheoloogiliste meetoditega saadav informatsioon võinuks olla suurem.

1975–1989 väldanud ulatuslikke välitöid kokku võttes jääb üle sedastada, et kuigi ehitusarheoloogilistel uuringutel saadi ulatuslikult uusi andmeid Rakvere keskaegse linnuse kohta, oleks seda infot võinud olla rohkem, kui juba tööde alguses oleks arheoloogid pidevalt varingu eemaldamise juures viibinud ning hilisemat meeskonnavahetust ei oleks toimunud. Jättes kõrvale soovmõtlemise, tuleb siiski juhtida tähelepanu uurimistulemuste äärmiselt napile publitseeritusele ja sellest johtuvale vähesele kasutusele tänapäevaste uurijate teadustöös.

2.2.5 1989–2013

Nagu juba muinaslinnuse uurimisloo osas mainitud, ei järgnenud eelneval etapil 15 aastat väldanud ulatuslikele ehitusarheoloogilistele uuringutele kokkuvõtlikku publikatsiooni. Tasub veel kord märkimist, et linnuse uurimisloo võttis ruumide kaupa kuni 2003. aastani kokku Tõnno Jonuks (2004a), kuna Kalvi Aluve (1993, 4, 7–8, 25, joon. 76, 82) linnusteraamat ega Oliver Pageli ja Odette Kirsi "Rakvere linnuse ajalugu..." (2008) seda paraku ei teinud.

Väheste Rakvere keskaegset linnust käsitletud kirjutiste seast saab välja tuua Kaur Alttoa (1993) artikli Eesti konvendihoonetest. Paaril leheküljel Rakvere linnusel peatudes leidis ta, et konvendihoonest võib Rakveres rääkida kõige varem 15. sajandi lõpust, mitte 14. sajandi teisest poolest alates, nagu arvati varem (Alttoa 1993, 14, 16, Abb. 10). Suuresti toetus ta juba varem TATÜ-s publiteeritud kaevamistulemustele, millega dateeriti kogu Rakvere linnuse idaväravakompleks 15. sajandi lõppu või järgmise aastasaja algusse (Alttoa jt 1988, 391–392).

2003. aastal tegi Jonuks (2003c) kindlaks, et konvendihoone ruumides I-6 ja I-7 on kultuurkiht säilinud, kuid see on võimalik ka ruumides I-8 ja I-9, kus tehnilistel põhjustel ei olnud võimalik šurfe piisavalt sügavale kaevata.

2006. aastal teostas Jonuks (2006b) Rakvere linnuse lõunapoolses eeshoovis arheoloogilist järelevalvet. Kokku kaevati 28 šurfi, kuid ainsaks leiuks jäi määramatu kedrakeraamika küljekatke. Siiski täheldati musta kultuurkihti, mis sisaldas palju loomaluid. Arheoloog järeldas, et tegemist on kas 20. sajandi II poole ehitusprahi lademetega või juba läbivaadatud kultuurkihiga, kaldudes leitud loomaluude tõttu viimase oletuse poole.⁶⁵

Vallimäel samal aastal teostatud järelevalvetöödel saadi palju uut infot Liivi sõja aegse perioodi kohta, kuid tehti ka järeldusi varasemate uurimistööde puudustest: "Hoolimata mõnest leiust, nagu kahurikuulid läänemüüri ääres, ei olnud nende kokkuviiimine mingite kihtidega võimalik. Selle peamiseks põhjuseks on, et 1970. aastate lõpul–1980. aastatel, kui linnuse müüre avati, lükati buldooseriga sisse ka masinatele transporditee, millega hävitati enamus säilinud kihte. Siiski ei luba moreenist leitud kahurikuulid pidada moreeni ja kruusa linnuse ümber looduslikult ladestunuks, vaid ka seal on neid liigutatud" (Jonuks 2006a, 11).

Kaur Alttoa (2008, 15–17, joon. 2) hiljuti ilmunud laiemat pilti maaliv artikkel Armin Tuulsest ja Eesti keskaegsetest linnustest puudutas põgusalt ka Rakvere linnusel toimunud uuringuid. Arhitektuuriajaloolased tunnevad Rakvere keskaegse linnuse vastu jätkuvalt huvi.

Kokkuvõttes on pärast 1989. aastal lõppenud ulatuslikke uuringuid keskaegse linnuse kohta vähe infot lisandunud. Perioodi keskpaigas valmis linnuse seniseid uurimistulemusi ruumide kaupa summeeriv kokkuvõte, mis on jäänud käsikirja.

Kogu keskaegse linnuse uurimislugu jälgides võib märkida, et arheoloogidel tekkis keskaegse linnuse vastu huvi alles 1975. aastal alanud uuringute käigus. Evald Tõnissoni uuringud aastail 1959–1960 ei olnud tingitud soovist keskaegse linnuse kultuurkihti uurida, vaid taotlusest tõestada Jungi ammune hüpotees muinaslinnast Rakvere Vallimäel. Varem olid linnust uurinud arhitektuuriajaloolased, kelle huvi linnuse vastu kestab edasi.

65 1975.–1989. a toimunud välitöödel loomaluid ei korjatud.

2.3 MIHKLI KIRIKU UURIMISLUGU

Iga keskaegse linna oluliseks osaks oli kahtlemata kirik. Rakvere keskaegsete kirikute juures huvitab arheolooge vast enim, kus need asusid, kui palju neid oli ja millal need rajati. Nagu alapealkiri juba vihjas, on Rakvere keskaegsetest pühakodadest seni kindlalt teada vaid Mihkli (nüüdne Kolmainu) kirik Pikal tänaval.⁶⁶

2.3.1 KUNI 1957

Uurimisloo alustamiseks tasub eelnevalt mainitud Mellini kaardi juurde tagasi pöörduda. Seal leiduval joonisel on kirikut kujutatud linnamajade vahel asuvana. Kuna ühegi teise võrdväärse hoone varemeid ei paista, peab tegu olema keskaegse Mihkli kirikuga, mis küll hiljem Kolmainususele pühendati. Teatavasti asuvad gooti kirikute tornid reeglina läänes, nii ka Rakveres. Mellini joonistusel asub kirikutorn aga mitte linnusevaremete, s.o lääne suunas, vaid hoopis teisel pool. Isegi kui linnusevaremeid võidi kujutada ebatäpselt, on nõnda kategoorilist viga – valel pool kujutatud kirikutorni – raske uskuda. Võiks oletada, et siin on kokku pandud kaks joonist: fantaasiapilt linnusevaremeist ja vaade linnale ning kirikule Vallimäelt, s.o läänest. Kiriku osas on tähelepanuväärne ka selle katus: kujutatud ei ole mitte kodakirikut, vaid basilikaalset ehitist (EAA, f. 1365, n. 1, sä. 31, l. 20; LISA 3, 6).

Nagu eespool mainitud, köitis uurijaid veel enne kirikut Tallinna piiskopi Arnold von Annebati († 1551) hauaplaat, mille Körber 19. sajandi alguses üles joonistas (1802b, 157; LISA 3, 4). Joonise kopeeris Körberi kaasaegne Brotze (2006, 171, joon. 78). Hauakivi vastu tunti huvi ka 1920. aastail: 1926. a joonistas Nikolai Paulsen piiskop von Annebati hauaplaadi üles⁶⁷ (Ehrensverd 2001, 28, 270).

1924. aastal ilmunud koguteoses "Wirumaa" kirjutatakse, et 1558. aastal alanud sõjasündmuste järel jäi kirikutest alles ainult Mihkli oma. Mihkli kiriku rajamisaega ega asukohta ei mainita. Kolmainu kirikut, mille ehitamist alustati 1684. aastal, peetakse

⁶⁶ Rakvere linnuse kirik ega 16. sajandi alguses Teatrimäele rajatud frantsisklaste kloostri kirik ei olnud keskaegsele linnale kuuluvad kirikud (vt ptk 2.1; 2.2; 2.4)

⁶⁷ See joonistus, mida autoril ei ole seni näha õnnestunud, leidub Stockholmis asuvas Rootsi Riigiarhiivis (KrA) prof. Helge Kjellini kogus (RA: Prof. Helge Kjellins saml. Gåva 1977. Nr 19).

täiesti uueks kirikuks (Wrangell 1924c, 87–88).

Esimeses eesti keskaegse kunsti ajaloost kirjutatud eestikeelses monograafias leiab teose autor Alfred Waga, et "1684–1691 vanal põhimüüristikul üles ehitatud R a k v e r e kirikut ei saa aga üldse vaadelda keskaegse ehitisena, – oma algkujust päris ta üksnes vundamendist tingitud põhiplaani ja üldkogu ehitusidee" (Waga 1932, 128). Võrreldes eelviidatud teosega on edasimineku Mikhli kiriku käsitlemisel väheldane, kuid siiski olemas.

Raamatus "Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud" peetakse Kolmainu kirikut uueks kirikuks, mis päris Mikhli kirikust vaid põhiplaani ja üldkogu põhimõtte (Ederma & Jaik 1939, 72) – sisuliselt korratakse Waga arvamust.

2.3.2 1957–2013

Pöörde Rakvere Mikhli kiriku uurimisse tõi Villem Raam, kes 1957. aasta juulis kirjutas kolleegile ja sõbrale Armin Tuulsele esmakordselt oma "äpardusest" Rakvere kiriku võlvidel: "[...] leidsin seal mõlemi viilu sisekülgedel peaaegu täielikud basiilika jäljed! Oled sa neid näinud? See peaks olema sama kirik, mille ehitas Tallinna meister Simon enne, kui sõitis Soome ehitusmeistriks. Kaevasin ka ühe šurfi kiriku põhjaseina juures, mis aitas kirikut identifitseerida Goeteerise joonisel oleva vastava majaga pildi keskosas, leidsin nimelt selle maja vundamendi, mis pildil on kujutatud põiki vastu kiriku põhjaseina paiknevana. Kirjuta, mis sa sellest arvad!" (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 24). Sellest avastusest algas Raamil aastakümneid väldanud Rakvere kiriku uurimine, mis õigupoolest pole siiani täiesti lõpetatud – mahukas artikkel "Rakvere kiriku osatähtsusest Eesti vanemas kunstiajaloo" (Raam *s.a.*) seisab seniajani käsikirjas.

Raam hakkas seoses Rakvere kiriku basilikaalsuse küsimusega põhjalikult Tallinna kirikute võlvipealseid uurima, millest järelendas, et 15. sajandi algul võis Tallinnas

68 Raam väidab juba 09.10.1957 kirjas Tuulsele, et ta on artikli käsikirja valmis saanud ning loodab trükise kätte saada 1958. a alguses, et see ka Tuulsele saata (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 26). Kuigi käsikiri oli läinud trükki, jäi see ilmunud; Raam aga tegi Rakvere kirikus uusi avastusi (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 56). Veel 1962. a kirjutas Raam Tuulsele, et Rakvere kirikust kõnelev artikkel seisab astmeskirikute (*Staffelkirche*) probleemi taga (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 83). Raam tegi käsikirja rohkesti omakäelisi parandusi, mis kasutatud kirjutusvahendite rohkust ja eriilmelisust (pasta-, tindi-, harilikud ja värvipliatsid) arvestades on eriaegsed. Ka esineb käsikirjas lisaks Raami käekirjale üks teine (Raam *s.a.*).

domineerida basilikaalse kiriku idee⁶⁹, mitte kodakiriku oma, nagu varem arvatud, kusjuures "Rakvere oleks selle tõhusamaks tõestajaks" (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 26).

Tuulse pakkus 1957. a oktoobris Raamile vastates välja hüpoteesi, et Rakveres võis algul – oletamisi 13. sajandil – olla torn kodakirikuga, mis 15. aastasaja alguses basiilikaks ümber ehitati. Tuulse hoiatas, et tema oletused ei pruugi õiged olla, kuna "sellist probleemi saaks lahendada ainult monumendi otsese analüüsi abil" (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 28).

1959. aasta jaanuari lõpus püstitas Raam taas Tuulsele kirjutades hüpoteesi Rakvere kirikust kui kindluskirikust. See oletus, mille tõestuseks tõi Raam torni müüritrepi lõppemise teisel korrusel – torni pääses vaid redeli abil –, on keskaegse Rakvere linnamüüri puudumist, s.o puudulikku kindlustatust arvestades äärmiselt oluline (EAA, f. 5298, nim. 1, t. 173, l. 56). Hiljem põhjendas ta kiriku kasutust kaitsekirikuna nii massiivse läänetorniga, mille müüritrepi kaudu pääses ainsana võlvidele, kui ka tööga, et Rakvere oli keskajal kindlustamata linn (Raam 1975b, 68).

Raamil õnnestus Rakvere keskaegset kirikut trükisõnas kajastada alles 1974. aastal, kui üleliidulise seeria osana ilmus venekeelne teos "Архитектурные памятники Эстонии", mille autor ta ise oli (Paam 1974, 118–121). Eestikeelne publitseerimisvõimalus avanes talle teose "Eesti kunsti ajalugu kahes köites" esimeses osas, kus ta kirjutas sisuliselt kogu keskaegse arhitektuuri osa (Raam 1975a, 30, 41; 1975b, 67–68). Rakvere kirikust on ta kokkuvõtlikult kirjutanud hiljemgi (1985, 25; 1997, 123–124).

Raami käsikirjaline käsitus piiskop Arnold von Annebati († 1551) hauakivist on seni ületamatuks jäänud. Uuri ja leidis huvitavaid paralleele: "[...] Annebati hauakivi keerdsambad ja ornamentaalsed motiivid pärinevad samast kunstiringist, kus loodi XVI saj. Tallinna kiviskulptuuri meistriteosed, näiteks Suurgildi piiskopivapiga siseportaal aastast 1553 ja paljud teised" (Raam *s.a.*, 29–31). Eesti- ja saksakeelses Brotze *Estica*-köites on Ivar Leimus järeldanud, et Annebati hauakivi oli juba 19. sajandi alguseks sattunud Rakvere Kolmainu kirikusse. Samuti oletas Leimus, et hauaplaat oli juba 19. aastasajal üsna viletsas seisukorras, sest 1920. aastatel olid detailid tuvastatavad vaid

⁶⁹ Basilikaalse kiriku domineerimise idee sai hiljem kinnitust ka Pirita kloostri kiriku algkavatises (Raam & Tamm 2005, 28–30).

tänu Körberi joonistusele (Brotze 2006, 173).

Teistest Rakvere kiriku uurijatest tuleb kindlasti nimetada Voldemar Vaga, kes publitseeris esimesena Raami juhatamisel läbiviidud uuringutel koostatud kiriku põhiplaani (Vaga 1960, 85, 115–116, pnc. 70). Vaga arvas, et algselt oli tegu kodakirikuga, mis ei olnud kindluskirik, minnes seega vastuollu Raami arvamusega (Vaga 1965b, 153–154). Nimetatud ebakõla kajastub ka populaarteaduslikes teostes: Odette Kirss (1976, 12) kirjutas ilmselgelt Raamile toetudes basilikaalsest kirikust, Helmut Joonuks (1977, 10) aga sarnaselt Vagale kodakirikust.

Kuigi Villem Raam pidi koguteosesse "Virumaa" kirjutama kirikuarhitektuurist (vt Mäe 1991, 118), ei jõudnud ta seda kahjuks teha. See-eest avaldas Peeter Kaldur mainitud koguteoses artikli "Usk ja kirik". Seal tegi ta kahjuks mitmeid faktivigu⁷⁰ ning kirjutas Rakvere Kolmainu kirikust kui uuest kirikust, kajastades seega 1924. aasta uurimisseisu (Kaldur 1996, 672).

Kaur Alttoa sulest ilmus 2003. aastal võrdlemisi lühike, ent väga sisukas artikkel "Virumaa keskaegsest sakraalarhitektuurist", kus ta ühtlasi Rakvere kirikut puudutas. Alttoa leidis, et ei saa välistada, "et Rakvere linnakirik ehitati esialgsel kujul juba 13. sajandil. Tegemist on esialgse tööhüpoteesiga, millel puudub uurimuslik kate" (2003, 49). Sellele oletusele viitas kohe⁷¹ Vallo Reimaa (2003, 123, 139–140), kes ometi Alttoa tööhüpoteesi kindla tõena võttis, esitamata ise kiriku 13. sajandisse dateerimiseks veenvaid argumente. 2010. a kirjutas Reimaa, et Alttoa arvates (sic!) pärineb Rakvere kirik 13. sajandi keskpaigast. Seeläbi kuulutas ta Alttoa tööhüpoteesi tõestatuks, kuid viitas ometi vaid Alttoa varasemale artiklile, kus me mingit kindlat tõestust ei leia, veel enam – seda ei saagi olla, kuna tegu on esialgse tööhüpoteesiga (Reimaa 2010, 235; Alttoa 2003, 49).

Juba Villem Raam leidis, et 13. sajandi kiriku jälgede otsimiseks praeguses kirikus tuleks läbi viia "ulatuslikud arheoloogilised väljakaevamised kiriku juures ja ulatuslikum krohvikatte eemaldamine seintelt kiriku vundamendi ja koori juures" (*s.a.*, 2, viide 2). Kuna seni on arheoloogilised uuringud kirikaias (vt Joonuks 2003b; 2006a)

70 Ta kirjutab vääralt ka nt: "Rakvere loss rajati 1220. a., kindlasti oli kirik olemas juba 1253. a." (Kaldur 1996, 672). Rakvere linnuse (mitte lossi!) täpne rajamise aeg ei ole teada. Selles osas, kas kirik oli 1253. a olemas, ei saa olla täit kindlust. Kuna Kaldur ei esitanud kasutatud kirjanduse nimekirja ega kasutanud viiteid, on tema poolt pruugitud allikate leidmine väga raske.

71 Alttoa ja Reimaa artiklid ilmusid ühes raamatus.

jäänud põgusaks ega ole keskendunud kiriku vanuse probleemi lahendamisele, ei saa sellele küsimusele veel kindlat vastust anda.⁷²

Kokkuvõtteks saab öelda, et Rakvere Mihkli kirikut on palju uurinud kunstiajaloolased, eriti Villem Raam, kuid arheoloogilised uuringud on jäänud põgusaks. Kiriku dateerimine 13. sajandisse on jätkuvalt hüpoteetiline. Juhul, kui kirik rajati praegusele kohale alles 15. sajandil, pidi linna varaseim pühakoda kusagil mujal asuma, kust seda aga veel leitud ei ole.

2.4 FRANTSISKLASTE KLOOSTRI UURIMISLUGU

2.4.1 KUNI 1989

Juba Russowi kroonikast on teada, et Rakveres asus keskajal mungaklooster, mille moskoviidid Liivi sõja ajal ühes kiriku, gildimaja ja teiste kivihoonetega lõhkusid, et saada materjali linnuse tugevdamiseks (Russow 1967, 113). Sellegipoolest ei olnud Rakvere Teatrimäel 1989. a suvel alanud päästekaevamisteni kindlat, arheoloogiliselt tõestatud infot frantsisklaste kloostri asukohast, mistõttu saab uurimislugu kuni 1989. aastani vaadelda ühtse perioodina.

Rakveres asuvat kloostrit mainis 1837. a parun von Ungern-Sternberg, kes kirjutas, et kloostriaed oli olemas veel 1616. a, samuti sellest, et kloostrivaremed lõpuks kändes kadusid (Ungern-Sternberg 1837, 554, 557, 602–603).

Frantsisklaste kloostrist kirjutas ka Eduard Pabst, kes publitseeris Hermann Campise nimelise munga keskalamsaksakeelse kirja koos saksakeelse tõlkega. Kirjast selgub, et klooster oli 1526. a põlenud. Kirjale lisatud pitseril kujutatud peaingel Miikaelist järeldati, et klooster oli pühendatud Pühale Miikaelile ning kandis tema nime. Pitseri pealiskirjast (S COVENTVS X FRATV2 | MJORV X WESENER) selgus, et tegu oli minoriitide ehk frantsisklaste kloostriga. Veel tehti kindlaks, et aprillis 1558 oli klooster võtnud vastu kõrgeid ordukäsklikke, mistõttu pidi olema tulekahjust taastatud ning heas korras. Viimaks sõnas Pabst, et kloostri asukoht on rakverelastele praegugi teada (1870, 317–319).

Üldiselt on ka hilisemad uurijad nõustunud Leonid Arbusow vanemaga (1848–1912),

⁷² Käesoleva töö autor ei pea kirikaia arheoloogilist uurimist eetiliseks, kui kaevamiste teostamine ei ole just hädavajalik. Seetõttu tuleks edaspidistel päästekaevamistel pöörata võimalikult palju tähelepanu kiriku vanuse küsimusele.

kes väitis, et frantsisklaste (observantide) klooster rajati Rakverre, tähistamaks võitu venelaste üle Smolina lahingus, mis toimus 13. septembril 1502. Arbusowi andmetel oli kloostri ehitamine kõne all juba 1503. aastal, ent esialgu (1506–1508) sooviti klooster ehitada Tallinna, kuid sealse rae vastuseisu tõttu otsustati siiski Rakvere kasuks. Kloostri hävitasid venelased märtsis 1559, aga mitmed kloostrile kuulunud raamatud sattusid Tallinnas asuvasse Oleviste kirikusse (Arbusow 1914, 354).

Usupuhastust kajastanud Olaf Sild (1880–1944) mainis Rakveres kevadtalvel 1524 tööle asunud reformaatoreid, kelle nimed pole teada. Silla sõnul teatas Rakvere foogt 1524. a suvel ordumeistrile, "et isandaid ei tule enam orjata ega maksusi maksta" (Sild 1924, 45). Rakvere frantsisklased elasid aga reformatsiooni üle (Sild 1924, 81).

1920.–1930. aastatel kirjutati Rakvere kloostrist võrdlemisi palju kohalikes ajalehtedes. Nii anti nähtavasti Pabsti artikli varal kloostri kohta infot ja publitseeriti Hermann Campise kirja eestikeelne tõlge (Rakvere klooster. 1925, 3). Arhiiviandmetel suutis linnaarhivaar August Krikmann üsna kindlalt väita, et klooster asus endise mõisa, praeguse Rahvamaja kohal (1926, 3). 1929. a publitseeris Krikmann kloostri kohta kogutud pärimuse, mis mõni aasta varem väidetud asukohta kinnitas – juttu oli karjalautade õue peal kaevates paljandunud müüridest ja suurest piiskopi kujuga paekivist⁷³, mis leitud ühe talli põrandast (1929, 3). Artikli "Salapärase ehitus Rahvamaja all." pealkiri kõneleb iseenda eest – oletatakse, et Rakvere mõisa ehitamisel välja tulnud laiaastmeline marmortrepp võis kloostrile kuuluda (1930, 3).

14. juunil 1940 leiti Rakvere Rahvamaja juures teostatud avariikaevamistel üks münt, spiraalsõrmus ja kivinõu. Rakvere Linnavalitsus palus muinsuskaitse inspektorilt luba annetada leitud esemed Rakvere Muuseumile. Toonane inspektor Eerik Laid vastas, et on linnavalitsuse sooviga nõus, kuid soovib teada, kas leiti ka inimluid. Rakverest kinnitatakse, et inimluid leiti. Seejärel paluti Rakvere Linnavalitsuselt leiud nende ajalise kuuluvuse määramiseks Haridusministeeriumisse saata, misjärel rakverelased leiud Tallinna läkitasid (Laid & Raba 1940). Kuna Teatrimäel 1989. a alanud uuringutest teame, et sealsamas asub kalmistu, mis on arvatavasti kloostriaegne, saame neid kaevamisi just kloostri uurimislooga seostada. Kuigi kivinõu on kadunud, leiduvad sõrmus ja münt siiani Tallinnas (AI 5401: 1–2). Leitud münt on määratud

73 Tegu oli Tallinna piiskop Arnold II Annebati († 1551) hauaplaadiga.

ordumeister Plettenbergi Tallinna penniks, mis vermiti 1535. aastal – kloostri tegutsemisajal.

Evald Tõnissoni Rakvere linnusel toimunud arheoloogiliste välitöödega samadel aastatel (1959–1960), kui tehti põhjalikke ümberehitusi Teatrimäel asuvas kultuurimajas, kaevati teatriõuele kraave ja auke. Plaani lugedes selgub, et paigaldati kanalisatsioonitrass kultuurimaja lõunaseinast ca. 3-4 m kaugusele ning õlipaak mõõtudega ca. 5 x 6 m teatrimaja idaseinast ca. 12 ning kultuurimaja lõunaseinast ca. 14 meetri kaugusele, samuti õlijuhe suunaga õlipaagist kultuurimajja ehk lõunast põhja suunas. Leiti müürikatkeid, paeplaatidega kaetud põrand, gooti akna raidkiviraamistuse tükke, põlenud koldekivi⁷⁴ ja muid esemeid, mille kohta ei ole midagi teada. Kõik leiud ja müürikatked märkis plaanile Rakvere Teatri toonane kunstnik Voldemar Mölder (Kirss 1989, 6, plaan 2). Kuigi Odette Kirss jättis lahtiseks müüride võimaliku kuuluvuse Rakvere mõisale, linnale või kloostriale, räägivad viimase oletuse kasuks gooti akna raidraamistuse tükid, mis neil mitteamoloogilistel kaevamistel leiti.

Teet Veispak (1979) puudutas oma diplomitöös Rakvere linna, sh kloostri ajaloo küsimusi kirjalike allikate põhjal. Ta on erinevaid allikaid kokku viies selgitanud, et Smolina lahingu (1502) võidu tähistamiseks kavatsatud klooster plaaniti esialgu Rakverre rajada, kuid orduvennad ja frantsisklastest vennad pidasid Tallinnat kloostriale paremaks asukohaks, mistõttu 1506. aastal tehtigi Tallinna linnale ettepanek, mille raad küll tagasi lükkas. Veispak (1979, 13–14) oletas, et suuremahulisi ehitustöid alustasid frantsisklased Rakveres seejärel, kui Tallinn oli eitavalt vastanud, kuid esimese rahalise annetuse said nad juba 1503. aastal.

Siiski jääb Rakvere kloostri asutamisaeg selge vastuseta, kuna Toivo Aus (1979a, 61–62) esitas selsamal 1979. aastal veel täiendavat kirjalikest allikatest leitud infot, mida tuleks teema edasisel uurimisel arvestada.

Kokkuvõttes saab Rakvere frantsisklaste kloostri uurimist enne teaduslike arheoloogiliste välitööde algust üsna mitmekülgseks pidada. Kuigi suulisel traditsioonil põhinevaid igati õigeid andmeid Rakvere kloostri asukohast enamasti ei usaldatud, olid

74 Põlenud koldekividena võidi siinkirjutaja arvates teoreetiliselt tõlgendada ka võimaliku keskaegse kerishüpokausti kive, kuid arvestades hiljem, 1989.–1991. ja 1992. aasta uuringutega Teatrimäelt leitud muinasaegset asustust, võisid leitud koldekivid ka muinasaegsed olla (Aus 1993; Tamla, Ü & Selirand 1994, 13).

need siiski uurijatele teada. Teistsuguste olude korral oleks vähemasti teoreetiliselt võinud linnaarheoloogia Rakveres juba 1940. või 1959.–1960. aastal alguse saada, kuid paraku ei saa me neid üksikleide ja tähelepanekuid siiski teaduslikeks pidada.

2.4.2 1989–2013

Teatrimäel 1989–1991 väldanud arheoloogilised uuringud, millega sealsamas asunud frantsisklaste kloostri kohta arheoloogilist kinnitust saadi, võttis 1992. aastal koostatud ja järgmisel aastal ilmunud artiklis kokku Toivo Aus (1993). Vahekokkuvõtte õnnestus teha TATÜ-s (Aus 1990a).

Hiljem on kloostri kohta võõrkeelse artikli publitseerinud ja sellest eestikeelses monograafias kirjutanud Jaan Tamm (1997; 2002, 60–63). Teemat on üleval hoidnud ka Enn Tarvel (1996, 252), kes arvas, et klooster asutati juba 1502. aastal – enamasti on kloostri ehituse algust hilisemaks peetud –, ja Odette Kirss (2007, 16), kes kirjutas, et Rakvere kloostrist pärit raamatud leiduvad praegu Tallinna Ülikooli Akadeemilises raamatukogus. Kuigi infot võiks lisada Teatrimäel 1994. aastal Peeter Talvari juhatamisel toimunud uuringud, millega muuseas tehti kindlaks keskaegse, kloostrile omistatava kalmistu piirid, ei ole siinkirjutajal neist kaevamistest rohkem infot kui TATÜ-s ilmunud põgus mainimine (Tamla, Ü. 1995, 399).

Ühelt poolt on varasemad uurimistulemused publitseeritud, teiselt poolt ei ole 1994. aasta arheoloogilistel kaevamistel saadud info kättesaadav. Mõistagi oleks võimalik uut teavet saada leiumaterjali põhjalikult läbitöötades, kuid see ei ole käesoleva uurimuse eesmärk. Nende põhjuste tõttu frantsisklaste kloostri seotud küsimusi siinjuures pikemalt ei analüüsita, vaid rõhutatakse vajadust sellega edaspidi tegeleda.

2.5 KESKAEGSE ASULA UURIMISLUGU

2.5.1 KUNI 1989

Rakvere keskaegse asula uurimislugu kuni 1901. aastani vaatlesime eespool koos linnuse ja piiskop Annebati hauaplaadi uurimislooga (vt ptk 2.1). 1940. ja 1959.–1960. aastal Teatrimäel toimunud mitteameroloogilisi avariikaevamisi käsitlesime keskaegse kloostri uurimisloo raames (vt ptk 2.4.1). Järgnevalt jätkame keskaegse asula uurimisloo

kajastamist.

Esimesed arheoloogilised avariikaevamised⁷⁵ toimusid Rakvere linnas 1976. aasta sügisel (Tamm, J. 1977), kui Kreutzwaldi ja Tallinna tänavale rajati seoses puhtavee torustiku paigaldamisega ca 250 meetrine tranšee. Ajapuuduse ja suure mahu tõttu piirduti vaid väljatulnud ehitusosade geodeetilise sidumisega VRV geodeedi U. Hermanni poolt ning määrati kindlaks tänavapinna langus. Avastati hoonejäänused, mida sealtsamast leitud sõelasundi ja viimase peal asunud šlakiseguse kihti tõttu oletamisi sepa- või muu sarnase töö paigaks peeti. Sealjuures leidis ka tugevalt tuld saanud paekive, mida arvati pärinevat mõnest ääsiladsest konstruktsioonist. Leiti teinegi oletatav sepikoda ja kolm miiliauku ning tehti olulisi järeldusi Rakvere teedevõrgu kohta: "Tallinnasse suundunud maantee on kõigi eelduste kohaselt kulgenud tunduvalt põhja poolt (võib-olla isegi praeguse teatrihoone põhjaküljelt), möödunud frantsiskaanlaste kloostrist ning alles seejärel pöördunud lõunasse, s.t. umbes praeguse Pika tänava joonele, mis keskajal ja ka mõnevõrra hiljem linna keskseks liiklussooneks oli" (Tamm, J. 1977, 24). Nende kaevamistööde tulemusi markeeris kaevamisi juhatanud arheoloog lühidalt 1985. aastal (Tamm, J. 1985, 81).

Toivo Ausi (1985b) uuringuid Pikk tn 3 krundil toimunud uuringuid vaatlesime muinasasustuse vinklist juba eelnevalt (vt ptk 1.2.2). Siinkohal olgu markeeritud samas aruandes kajastatud Pikk tn 22 krundil toimunud uuringud, millega leiti keskaegne müür (Aus 1985b, 13–19).

2.5.2 1989–2013

Aastail 1989–1991 Teatrimäel teostatud arheoloogilisi uuringuid on käesolevas töös juba käsitletud (vt ptk 1.2.2), kuid rõhutagem nende ulatuslike välitööde rolli ka keskaegse Rakvere uurimisele.

Viimaste aastate uurimistöö kohta puuduvad kahjuks mitmed aruanded, mistõttu on raske tehtud töödest ülevaadet anda. 1994. aastal Rakvere Teatrimäel toimunud uuringute (arheoloog Peeter Talvar) kohta on teada, et fikseeriti varakeskaega dateeritud asustuskiht ja tehti kindlaks mäel paikneva keskaegse kalmistu piirid (Tamla, Ü. 1995, 399). Ilma nende uuringuta andmeteta jääb Rakvere linnalise asustuse geneesi probleem

⁷⁵ Kuna arheoloog ei saanud pidevalt kaevamistel viibida ning osa kultuurkihti eemaldati arheoloogilise järelevalveta, on paslik neid avariikaevamisteks nimetada (Tamm 1977, 2–4).

vastuseta. Arheoloogide Ragnar Nurga, Villu Kadaka ja Guido Toosi 2006. aastal Rakvere Teatrimäel teostatud uuringuid on kirjanduses pisut tutvustatud (Kadakas 2007), kuid nende välitööde leiuainesel peatume põgusalt ka edaspidi (vt ptk 3.2.2), mistõttu siinkohal teemaarendust ei jätkata.

Kuna mitmed välitööde aruanded on esitamata, ei ole võimalik viimaste aastate uurimistööst kokkuvõtet teha. Seetõttu ei peatu me rohkem ka arheoloogistel uuringutel, mille aruanne on esitatud (nt Heinloo 2013). Jääb üle nentida, et kuigi Rakvere linnas on viimasel paaril kümnendil toimunud üsna palju välitöid, ei saa neist veel kokkuvõtet teha.

2.6 KOKKUVÕTE

Keskaegset Rakveret uurisid juba 18. sajandi lõpus ja järgmise aastasaja alguses tegutsenud Johann Christoph Brotze ja Eduard Philipp Körber, tundes huvi nii linnuse, linna, pitserite kui ka piiskop von Annebati keskaegse hauaplaadi vastu. Brotzele ja Körberile järgnenud uurijad viisid küll uurimist edasi, ent seda kirjalikele allikatele tuginedes. 19. sajandi lõpus hakkas huvi linnusevaremete vastu tõsisemaks muutuma: planeeriti konserveerimistöid, mis 1901. aastal ka algasid ning juba järgmisel aastal lõppesid. 20. sajandi alguse uurijatest tuleb esile tõsta Karl von Löwis of Menarit, kes oli tolle aja parimaid arhitektuurispetsialiste Baltimaades. Kuigi Löwis of Menar soovis Rakveregi linnusel kaevata, ei saanud see teoks enne 1927. aastat, mil pealegi vähe uut info saadi.

Linnuse uurimise viis uuele tasemele Armin Tuulse, kelle väitekirjas Rakvere kohta esitatud rekonstruktsioon on küll suuresti kummutatud, kuid tema käsitus on siiani hinnatud ning hiljuti taas trükitud avaldatud. Sama suurt rolli kui Tuulse doktoritöö Rakvere linnuse uurimisel, kannab tema kolleegi Villem Raami seni avaldamata artikkel Rakvere kiriku kohta. Siiski on seni kindla vastuseta Rakvere Mihkli kiriku rajamisaeg: kas hüpoteetiliseks selleks peetav 13. sajand või juba Raami poolt selgitatud 15. sajandi algus.

Huvitava tähelepanekuna tuleks rõhutada Evald Tõnissoni Rakvere Vallimäel toimunud teaduskaevamiste ja Rakvere Teatri kunstniku Voldemar Möldri Teatrimäel tehtud ülesjoonistuste ajalist kokkulangevust 1959.–1960. aastal. Mõlemad väliuuringud

– kuigi esimene neist oli teadusuuring ning teine mitteameroloogiline avariikaevamine – ei toimunud keskaegsele Rakverele mõeldes, kuigi selle kohta tulemusi andsid.

1940. aastal Teatrimäe uurimisega seoses Rakvere linna ja muinsuskaitseinspektor Eerik Laiu vahel peetud kirjavahetus oli oma ajast ees: linna keskaegse kultuurikihi arheoloogilist uurimist siiski ei järgnenud.

Rakvere vanalinna muinsuskaitse alla võtmine 1973. aastal lõi eeldused edasisteks päästekaevamisteks, mis linnas juba 1976. aasta sügisel arheoloogilise järelevalve näol piiratud mahus toimusid. Linnusel algasid aga 1975. aastal ehitusarheoloogilised välitööd, mis kestsid 1989. aastani. Kuni viimase aastani juhatas kaevamisi arheoloog Toivo Aus, kes 1978. aastal kaitses diplomitöö Rakvere linnuses toimunud uurimistööde esialgsetest tulemustest. Viimaseks suveks vahetati aga Aus Kaarel Jaanitsa vastu välja. Kaevamistele tuli kahjuks arheoloogilise järelevalve lünklikus etapi algusosas ning tükati hiljemgi, samuti 1989. aastal toimunud meeskonnavahtetus.

Linnuse probleemuuringutega, mis kahjuks mõneti päästekaevamisi meenutasid, peaaegu üheaegselt toimusid päästekaevamised Rakvere linnas, mis saavutasid haripunkti 1989.–1991. aastal Teatrimäel toimunud töödega, kui kinnitust saadi sealsamas 16. sajandil asunud frantsisklaste kloostrist. Seni oli kloostri uurimises toetunud ainult kirjalikele allikatele, kuigi ka trasside paigaldamist Teatrimäele 1940. ja 1959.–1960. aastal on võimalik oletamisi just kloostri uurimisega siduda.

Linnusel ja linnas toimunud ulatuslike välitööde tulemused on seni publitseerimata, nagu ka Villem Raami artikkel Rakvere kirikust. Avaldamisseis on parem kloostri osas – tulemused on kokkuvõtlikult eesti ja inglise keeles publitseeritud. Alles 2003. aastal koostatud ruumidepõhine kokkuvõte keskaegse linnuse uurimistulemustest seisab käsikirjas. Ei viimatinimetatud uurimuses ega üheski teises käsitluses ei ole kokku võetud keskaegse Rakvere rikkalikku esemelist pärandit, mis meieni on jõudnud arheoloogiliste uuringute abil.

Viimaseil aastail toimunud uurimiste summeerimist takistab mitmete kaevamisaruannete puudumine, kuid sensatsioonilisemad avastused jäävad nii linnuse kui all-linna uurimises 20. sajandi lõpukümnenditesse. Kokkuvõttes on enam kui kahe sajandi jooksul jõutud romantilisest varemtehuvist reaalsete teaduslike tulemusteni keskaegsest Rakverest.

3. ALLIKAD JA PROBLEEMID

3.1 ALLIKAD

Muinasajast Rakveret saab uurida põhiliselt arheoloogiliste meetoditega, mida on võimalik kombineerida loodusteadusliku infoga. Viimast on teinud nt Toivo Aus (1992, 6–7; 1993, 5), interpreteerides Aarend-Mihkel Rõugule (1943–1997) toetudes Teatrimäel asunud varasemate hoonete aluseid sulglohkudena, mida majade rajamisel ära kasutati. Ausi juhutatud uuringutel rakendati ka teisi loodusteaduslikke meetodeid: määrati arheoloogilisi loomaluud (Maldre 1992) ja taimseid leiude (Sillasoo 1992), tehti mullaproovide keemilisi analüüse (Soosilla 1992). Dendrokronoloogilist meetodit kasutati linnuse uurimisel juba 1979. aastal (Aus 1979b, 59). Kõik see andis juba paarkümmend aastat tagasi häid tulemusi, kuid annab tänapäeval veelgi enam.

Keskaegse Rakvere uurimisel lisanduvad eelmainituile kirjalikud allikad ja neist tulenevad probleemid, aga ka kunstiteaduses kasutatavad meetodid, mida on rakendatud nt Rakvere Mihkli kiriku uurimisel (Raam *s.a.*). Samuti saame keskaja osas rääkida esemetest, mis ei ole arheoloogilised leiud, vaid on meie ajani arhiivis säilinud. Põhiliselt on tegu pitseritega.

Omaette kihistuse moodustavad uurimisperioodist hilisemad allikad, mis kaude ka keskaega kajastavad, nt varauusaegsed plaanid ja joonised, aga ka hilisemad plaanid, joonised ning viimaks fotod. Uurimisloos seisukohast tulevad mõistagi arvesse kõik varasemad kirjutised muinas- ja keskaegsest Rakverest.

Kuna arheoloogilisi allikaid tutvustati eelnevalt ja peatuti ka keskaegsetel sakraalhoonetel, siis esitatakse järgnevalt põgus pilguheit kirjalikele allikatele, plaanidele ja joonistele ning fotodele. Arheoloogilise leiuainese uurimisseisu (ptk 3.2.2) ja arheozooloogilist ning -botaanilist uurimist (ptk 3.2.3) käsitletakse probleemide all.

3.1.1 KIRJALIKUD ALLIKAD JA PITSERID

Esimene kirjalik allikas, mis nimetab Tarvanpääd, on Henriku Liivimaa kroonika (HCL 1982, XXIX, 7), kuid seda on juba eespool puudutatud (vt ptk 1.1.1; 1.1.2; 1.1.5; 1.2.1). Peab aga nentima, et keskaegse Rakvere kohta on vähe kirjalikke allikaid, kuna Rakvere linnuse ega linna arhiiv ei ole kahjuks säilinud. Keskaegseid ürikuid leidub peamiselt

Ajalooarhiivis ja Tallinna Linnaarhiivis (TLA) – nii annab Rahvusarhiivi pärgamentide otsing⁷⁶ kokku 61 vastet, millest vanim on Taani kuninga Christoffer I (1219/1252–1259) ürik oma meestele Tallinnas ja Rakveres. Nimetatud ürik, mis pärineb 1252. aastast, on esimene, kus mainitakse Wesenbergi (EAA, f. 854, n. 2, sä. 2; LISA 4, 1). Säiliku all on kuninga pitser.

TLA-s leidub 5. jaanuarist 1345 pärit pärgamentürik, mille küljes ripub Rakvere linna vanim pitser, mis kujutab veiselist⁷⁷ (TLA, f. 230, n. 1-I, sä. 144; LISA 4, 2).⁷⁸ Too 1345. aasta pitser publitseeriti juba 1937. aastal ilmunud "Eesti ajaloo" II köites, kus Rudolf Kenkmaa sõnastas Paul Johanseni oletuse, et Rakvere "on tekkinud endise Virumaa muinaslinna Tarvanpea varjus, sest vanemas eesti keeles esinenud sõna "Tarvas" tähendas metshärja, ja Rakvere linna vanim vapp a. 1345 näib kuuluvat nn. "rääkivate" vappide hulka, s. t. sisaldab nime piltlikku kujutist – härja pead" (Kenkmaa 1937, 84, joon. 37).

Käsitledes põgusalt *tarva* kui eestikeelse sõnaga seotud probleeme, tuleb märkida, et Constantin Grewingk (1819–1887) oletas juba 1867. aastal, et eestikeelne *tarw* või *tarwas*, mida ta pidas leedu laenuks (*tauras*), on seostatav arvatavalt uuema nimetusega *metsärg*, kuid ei pruugi olla tähendanud Euroopa piisonit (*Wisent*) (Grewingk 1867, 22–23). Vastupidiselt Grewingkile arvas Paul Ariste (1905–1990), et "*tarvas* on olnud euroopa piisoni, mitte aga ürghärja (*Bos primigenius*) nimetus" (Ariste 1961, 54). Ilmar Kask (1990) ei võtnud selget seisukohta: *tarvana* võidi tunda nii ürgveiseid kui piisoneid. Ka käesoleva töö autor jätab küsimuse lahtiseks.

Rakvere vanema ajaloo kohta on oluliseks allikaks ka varauusaegsed kroonikad, mille seast on ehk tuntuim Balthasar Russowi (u. 1535–1600) oma, kus peetakse Rakvere linnust Narva järel kõige paremaks 1558. aastal venelaste kätte langenud "losside" seas, pajatades ka venelaste lammutustööst linnas ning ehitustest Vallimäel. Viimast Rakvere ordufoogti pidas kroonik lausa avalikuks hoorajaks ning orduteenreid prassijaiks (Russow 1967, 113–115). Russowi kui luterlase halvaks panu katoliiklaste suhtes on üldtuntud, mistõttu võis ta Rakvere regi orduvendasusse negatiivselt suhtuda.

⁷⁶ http://www.ra.ee/pargamendid/index.php/et/parchment/search?title=wesenberg&end_year=1558&q=1 (20.05.2013).

⁷⁷ Küsimuses, kas kujutatud on härja või tarvast, ei ole uurijad üksmeelel.

⁷⁸ Säilikud on digitaliseerituna kättesaadav internetileheküljel Saaga (<http://www.ra.ee/dgs/explorer.php> [20.05.2013]).

Johannes Renneri (u. 1525–1583 või 1584) kroonika kajastab detailselt Vene-Liivi sõda (1558–1561), aga pakub infot ka Rakvere linnuse mehitatusest ja varustatusest keskaja lõpus: seal olnud ainult 11 võitlusvõimelist sakslast. Kuigi foogt oli enne alistumist suurema osa moonast Tallinna vedanud, langes venelastele ometi 7 suurtükki, 30 pekikülge, pisut rukist jm (Renner 2006, 58).

Rakvere linnuse hea varustatuse kohta leidub infot ka Franz Nyenstede (1540–1620) kroonikas: "Pärast Tartu vallutamist jättis Järva foogt Rakvere linnuse maha, [mille keldrid olid täis] häid jookke, nagu veini, mõdu ning igasugu toiduaineid" (Nyenstede u. 1650, viidatud Raik 2004, 137 kaudu).⁷⁹

Rootsilembesele Russowile vastandub poolameelse katoliiklase Dionysius Fabriciuse⁸⁰ kroonika, mis heidab Rakvere linnuse ajaloole vähe valgust, kuid mainib Rakvere foogti tähtsat rolli kohalike aadlike vaheliste tülide lahendajana pärast 1397. aasta Jungingeni armukirja Harju-Viru rüütlitele (Fabricius [2010], 139).

Jürgen Helmsi aastail 1628–1643 kirjutatud kroonika on Rakvere uurimisloos oluline peamiselt seal leiduvate joonistuste (vt LISA 3, 2) tõttu, mistõttu käsitletakse tema teost järgmises alapeatükis. 17. sajandi kirjatöödest väärib veel mainimist 1652. aastal Maini-äärses Frankfurdis väljaantud raamatu "Topographia Electorat..." peatükk "Topographia Livoniæ", kus arvatakse, et Rakvere linnus ehitati 1219. aasta paiku, ja antakse äärmiselt põgus ülevaade linna ajaloost, nimetades viimast avatud (s.o kindlustamata) paigaks (Zeiller 1652, 30–31).⁸¹

Johann Gottfried Arndti (1710 või 1713–1767) kroonikas arvatakse, et Rakvere linnuse ehitas Taani kuningas Valdemar II (1170/1202–1241) ja pakutakse ehitusajaks 1224. aastat (Arndt 1753, 348).⁸²

3.1.2 PLAANID JA JOONISED

Vanim teadaolev Rakvere linnust ja linna kujutav joonis pärineb umbkaudu aastast

79 Olen viidanud Franz Nyenstede "Liivimaa ajaloo" osalisele eestikeelsele tõlkele kroonika vanima, nn Tallinna ära kirja järgi. Käsikiri asub Eesti Ajaloomuuseumis (AM, f. 92, n. 1, sä. 24). Tõlke autoriks on Katri Raik.

80 Dionysius Fabricius elas 16.–17. sajandil, tema täpne sünni- ega surmakuupäev ei ole teada.

81 Teos ei ole läbivalt pagineeritud. Viidatud on konkreetse peatüki lehekülgedele. Tolle teose autor Martin Zeiller (1589–1661) oli väga viljakas protestantlik barokiajastu õpetlane.

82 Selle Jürgen Helmsi kroonikast liikvele läinud valearvamuse kummutas juba Karl von Löwis of Menar (1922, 42); vt ka ptk 2.2.1.

1615. Tegu on Anton Goeteerisele omistatava gravüüri, mis on uurijatele palju huvi pakkunud ja seetõttu ka korduvalt publitseeritud (Johansen 1927, Bild 4; Liiv 1927, 152; Tuulse 1942, Abb. 25; Kirss 1976, 15; 2005, 38; Tamm 1997, Fig. 2; LISA 3, 1). Peatumata pikemalt taustalool, tuleb siiski mainida, et Goeteeris ei käinud 1615. aastal (ega ka hiljem) ise Rakveres. Seepärast on Paul Johansen oletanud, et selle joonistuse võis Goeteerisele anda Hollandi saadik Reinhold von Brederode, hilisem Rakvere linnuse ja linna omanik (Johansen 1927, 15–16).

Johansen luges gravüüril kokku 17 maja ning märkas ka varet, mida pidas oletamisi frantsisklaste kloostrile kuuluvaks (Johansen 1927, 15–16). Goeteerise joonise analüüsiga tegeles ka Villem Raam, kes samuti loendas 17 maja, kuid ühtlasi sõnas: "Goeteeris, kes Rakveret ise pole kunagi näinud, vaevalt suutis talle kopeerimiseks antud joonistusel (mille tegelik vastavus tõepärasusele on meile samuti teadmata) hinnata linna panoraami topograafilisi erijooni" (Raam *s.a.*, 26). Kuigi lugesin ise kokku 18 maja – ehk ei ole eelnevad uurijad arvestanud joonise paremas servas hägusalt kujutatud hoonet –, ei pruugi see vastata 17. saj alguses Rakveres reaalselt eksisteerinud olukorrale. Põhitähelepanu on aga koondatud linnusele, mille purustatud kirdenurk tuleb selgelt esile, kuid eristatavad on isegi korstnad (Raam *s.a.*, 26; Aus 1984, 35–36).

Kokkuvõttes annab see plaan meile ligikaudse ettekujutuse Rakvere linnuse ja linna seisukorrast pärast 1605. aastal Rootsi kätte langemisega lõppenud sõjategevust, mis oli vaheaegadega kestnud juba 1558. aastast, peegeldades vähemasti linnuse osas paljuski ka keskaja lõpu seisu.

Vanuselt järgmised on 1628.–1643. aastal koostatud Jürgen Helmsi kroonikas leiduvad linnuse ja taraga piiratud asula kujutised (Helms 1922a, 18; LISA 3, 2). Kuigi kroonika originaal hävis 1797. aastal Lēdurga (sks Loddiger) pastoraadi tulekahjus, oli 1922. aasta paiku sellest veel kaks ära kirja säilinud, millest praegu teatakse vaid Linköpingi raamatukogus leiduvat käsikirja ja selle koopiaid, millest üks osaline, ilma joonistusteta masinakirjaline ära kiri leidub ka Tartu ülikooli raamatukogus (Helms 1922b). Eduard Philipp Körberi sõnul ei olnud visuaalsel vaatlusel Helmsi joonistel 19. sajandi alguseks säilinud linnusevaremetega vähimatki sarnasust (Körber 1803, 21). Körber ning mitmed hilisemad uurijad on Helmsi illustratsiooni publitseerinud (Körber 1803, 24 järel; Wrangell 1924b, joon. 9; Kirss 2005, 24; Pagel 2008, 35).

Saksa soost Rootsi maamõõtja Samuel Waxelbergi (Waxelberghi) 1683. aastal koostatud kaks Rakvere plaan ja kauguspilt (KrA: SFP. Östersjöprovinserna. Wesenberg. 1–3; koopiad AM, f. 118, n. 1, 57–58; LISA 1, 5–6; LISA 3, 3) on Goeteerise joonistuse järel vanimad tõepärased kujutused, mis on meie ajani säilinud⁸³ (Uhrensvärd 2001, 23). Tema plaane on kõrgelt hinnanud paljud varasemad uurijad, kuid seda alles 1888. aastast, kui plaanid Rootsi Sõjaarhiivist (KrA) taasavastati ja Liivimaa Rüütelkonna raamatukokku kopeeriti (Löwis of Menar 1932b, 139).

Tuleb veel kord märkida, et Armin Tuulse (1942, Abb. 24; LISA 1, 8) kasutas oma rekonstruktsiooni alusena just eelviidatud Waxelbergi 1683. aastal koostatud põhiplaani. Talle olid tundmata 1829. aasta paiku maamõõtja C. Faehlmann koostatud Rakvere linnuse põhi- ja asendiplaan ning joonis (LISA 1, 7; 3, 8), mis on hiljem Waxelbergi omadest oluliselt täpsemateks osutunud (vt Aus & Tamm 1985, Abb.; LISA 1, 8).

G. G. Storch koostas 1856. aastal vaate Rakvere linnusele lõunast, põhiplaani ja linna plaani (Raid 2013, 198). Storchi joonestatud linnuse põhiplaani järgib hästi C. Faehlmanni peaaegu kolm aastakümnet varasemat plaani. Siiski on G. G. Storchi põhiplaani varemehi kohati rohkem lagunenud kui Faehlmanni omal – nii on konvendihoone idatiiva välismüür Faehlmanni palju pikemalt kujutatud kui Storchil, samuti üks müür konvendihoone põhjatiiva keskosas, lühenenud on ka lõunaeeshoovi läänepoolne müür. Linnaplaanidel on rohkem erinevusi, kuid ka ses osas kasutas Storch arvatavasti eeskujuna Faehlmanni plaani.

3.1.3 FOTOD

Vanu plaane ja joonistusi täiendavad tõhusalt linnusest eri aegadel tehtud fotod, mis on vajalikud, kui me ei uuri linnuse kultuurkihti kitsalt arheoloogilisest vaatevinklist, vaid püüame erinevaid andmeid kombineerides luua võimalikult objektiivset ja mitmekülget pilti linnuse minevikust. 1970. aastatel Vallimäel alanud uurimistööde käigus valmis kaks kausta asjakohase illustratiivse materjaliga: Jevgeni Kaljundi (1977) ja Fredi Tompsi (1990) koostatu. Mõlemad käsikirjalised tööd sisaldavad palju fotosid ning

83 Ühes ajaleheartiklis mainitakse "muistset ordulossi plaani", mis ühel kohalikul ajaloo huvilisel olevat. Tolle plaani väidetavaks koostamisajaks on 1626. aasta ja autoriks toonane Rakvere mõisnik Reinhold von Brederode. Plaan olla saadud ühe mõisa arhiivist (Ka Rakvere saab maa-aluse linna? 1936, 5). Edasised teated plaanist puuduvad.

täiendavad kogutud materjali poolest üksteist.

Iseäranis väärtuslikud on mõistagi ülesvõtted, mis tehti veel enne 1901.–1902. aastal toimunud konserveerimistöid, pakkudes meile tõest informatsiooni linnusevaremete toonasest seisukorrast. Vanim teadaolev linnust kujutav foto on dateeritud aastaga 1884. Nimetatud SVM fotokogus säilitatav ülesvõte on tehtud põhjast ning seda on korduvalt publitseeritud ja käsikirjades avaldatud (RM F 789; Pagel & Kirss 2008, 2, 83; Kirss 2006, 9). Seevastu kaks aastat hilisemat pilti kui vanuselt teist ei ole seni avaldatud. Tollel fotol⁸⁴, mis on pildistatud idakirdest, näeme me, et võrreldes eelmisega on rondeel ning konvendihoone kagutorn pisut rohkem varisenud (RM F 1575: 650; LISA 2, 8). See kinnitab fotode kronoloogilise järjestuse õigsust ning dateeringuid.

AM-i fotokogus leidub eelmisega sama nurga alt tehtud pildistus (AM F 14842; LISA 2, 9), millel puudub kindel dateering. Kahtlemata võib sellegi foto dateerida konserveerimiseelse aega. Vaatamata suurele sarnasusele eelmisega, eristab neid fotosid mitu detaili, kõige selgemalt konvendihoone kagutorni ja idaseina seisukord: võrreldes SVM fotokogus säilitatava fotoga on sel pildil müürid pisut enam varisenud.

AM-is leidub ka linnuse vanima fotoga äärmisel sarnane ülesvõte, mis on tehtud pisut rohkem kirde poolt (AM F 14841; LISA 2, 10). Viimati nimetatud foto saab vanimast teadaolevast fotost hilisemaks dateerida, kuna sel on konvendihoone lõunamüür natuke rohkem varisenud.

Järgnevad juba 1890. aastal ja hiljem tehtud ülesvõtted, mis siiski eelnevad esimesele konserveerimisele. Nii kujutab 1890. a ülesvõte⁸⁵ lõuna suunast jäädvustatud konvendihoone lõunaseina, kagu- ja vahitorni ning rondeeli (AM F 15367; Kaljundi 1977, foto 17; LISA 2, 11).

AM-s leidub veel üksteist 1912. aastasse dateeritud fotot Rakvere linnusest. Too dateering ei saa aga kuidagi õige olla, mistõttu seda küsimust nüüd selgitada püüan.⁸⁶ Alustada tuleb 1941. aastast, mil Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ) andis AM-ile üle kaks suuremat seeriat fotosid linnusest ja mõned üksikfotod. Esimene, kümnest fotost

84 Foto autoriks oli 1880. aastail Rakveres piltnikuna tegevust alustanud Aleksander Grünblatt, kellest on põgusalt kirjutatud Odette Kirss (2005, 91).

85 Foto tagaküljel leiduvat autori nime on loetud mitmeti: kas J. Tobias, J. Tobien või J. Tobies (AM F 15367; Kaljundi 1977, foto 17).

86 Sarnaselt järgnevalt käsitletud fotodele on ekslikult 1912. aastasse dateeritud ka 1908. aastal kalendris "Baltischer historisch-geographischer Kalender 1909" ilmunud piltpostkaart (AM F 14860).

koosnev seeria dateeriti vastuvõtmisel 1912. aastasse. Dateeringu ekslikkus on ilmselge, kuna fotodel on linnusevaremeid kujutatud enne 1901.–1902. aastal toimunud konserveerimistöid.

Alustan fotost (AM F 14830; Kaljundi 1977, 30; LISA 2, 12), millel on kujutatud konvendihoone edelanurka koos lääne- ja edelatorni ning viimasele liituva lõunapoolse eeshoovi läänemüüri. Konvendihoone lõunaseina lõunaeelhoovi poolne külg on veel värskelt krohvimata. Paiguti on säilinud veel vana, linnuse kasutuse aegne krohv, ja seda ka konvendihoone edelatorni lääneküljel, 1901.–1902. a konserveerimistöödest kõrgemal. Konvendihoone lõunaseina läänepoolt teise akna sillus on veel terve. Too sillus oli aga juba 1907. aastast pärineval piltpostkaardil lagunemas, olles veel vaid äärtest terve (AM F 15366: 1-2; Kaljundi 1977, 27; LISA 2, 13).

Järgmisena puudutan fotot (AM F 14839; Kaljundi 1977, 34; LISA 2, 14), kus on kujutatud konvendihoone lõunaseina väliskülg koos kagutorniga, mille kõige ülemise säilinud akna sillus on veel täiesti terve. Müürid on konserveerimata. 1922. aastasse dateeritud fotol on aga kagutorni ülemise akna sillus lagunened ning müürid konserveeritud (Kaljundi 1977, 37; LISA 2, 15). Konserveeritud müüre võime näha juba eelviidatud 1907. a postkaardil, kus kagutorni ülemise akna sillus on veel terve (AM F 15366:1-2; Kaljundi 1977, 27; LISA 2, 13). Seega tuleb foto dateerida 1901.–1902. aastal toimunud konserveerimistöödele eelnenud aega.⁸⁷

Teised AM-i kogus leiduvad 1912. aastasse dateeritud fotod saab eelnevatele näidetele sarnaselt konserveerimiseelses aega paigutada. Tähelepanelikul vaatamisel võime mõnel 1912. aastasse ajastatud fotol märgata meest koos mõõdulatiga (AM F 14830; 14832; 14834; LISA 2, 16–18). See sunnib siinkirjutajat oletama, et need fotod on tehtud vahetult enne esimesi konserveerimistöid, et jäädvustada linnusevaremete konserveerimiseelne seis. Võib ka oletada, et varemeid sooviti plaanistada⁸⁸, aga siinkirjutajal ei ole infot sellest ajast säilinud varemete ülesmõõtmisjoonisest.

⁸⁷ Järgmised konserveerimistööd pärast 1901.–1902. aastat toimusid alles 1931. aastal, kui kagutorni ülemise akna sillus oli juba ammu lagunened.

⁸⁸ Sellele mõttele juhtis tähelepanu töö juhendaja Ain Mäesalu (2013).

3.2 PROBLEEMID

3.2.1 NN LOSSI TÄNAVA PROBLEEM

Üks huvitavamaid Rakvere vanema ajaloo uurimise probleeme on nn Lossi tänava küsimus. Probleemi püstitas Hugo Rebane (1904–1946) 1938. aastal ilmunud rootsikeelses artiklis, millele on lisatud eestikeelne referaat. Mainitud artiklis arvas uurija, et Waxelbergi põhiplaani (KrA: SFP. Östersjöprovinserna. Wesenberg. 2–3; LISA 1, 5–6) on lisaks rootsiaegsele arvatavasti ka varasemat⁸⁹ Rakvere põhiplaani kajastatud. Waxelbergi plaanil on näha Parkali tänava läänepoolse pikendusena märke tõusev, linnuse idaväravani kulgev tänav, mille nime ei ole märgitud. Analoogia alusel teiste linnade mäkketõusvate tänavatega, mis linnusesse viivad – eriti Viljandi Lossi tänavaga –, saigi too plaanil kujutatud tänav hüpoteetilise nime. Tänapäeval ei jätku Parkali tänav Pikast tänavast lääne- ehk ülalpool, mistõttu probleem püstitatigi (Rebane 1938, 171–173, 182).

Kuigi Waxelbergi plaan, mida peetakse usaldusväärseks, näitab selgelt nn Lossi tänava olemasolu, ei olnud sellest pikka aega muid tõendeid. 1983.–1984. aastal avanes Toivo Ausil võimalus välitöödega vastavalt Pikk tn 24 ja 22 kruntidel nn Lossi tänavast arheoloogilisi tõendeid otsida (Aus 1984b; 1985b). 1983. aasta uuringutest kirjutades tutvustas Aus Rebase hüpoteesi ning sedastas, et Pikk tn 24 kinnistu idapoolset osa koos lõunapoolse kinnistu nr. 26 tänavaäärse hoonestusega tuleks veel uurida (Aus 1984b, 12–13). Järgmisel aastal Pikk 22 krundil toimunud välitöödel "ei saadud krundi nr. 22 aiast konkreetseid andmeid oosi idanõlvast ülessuunduva tee kohta" (Aus 1985b, 14). Aus nentis: "Teadmata missuguse nurga all langes oosi nõlvak kunagi Parkali tn. poole ja tundmata Pika tn. alla jäävaid vanemaid elutegevushorisonte pole võimalik arheoloogilise uurimismeetodi abil nn. Lossi tn. probleemi lahendada - andmeid lihtsalt ei jätku" (1985b, 17).

Pika tänava alla jäänud vanematest elutegevushorizontidest saadi aimu 2000. a, kui Pika, Parkali, Sauna, Kooli ja Tõusu tänavale rajati uued vee- ja kanalisatsioonitrassid (Jaanits 2000). Kuigi arheoloog Kaarel Jaanits ei olnud kahjuks nn Lossi tänava

⁸⁹ Kuigi Rebane (1938, 182) ei täpsustanud, et ta pidas endise, põlise plaani all silmas ainult Rakvere keskaegset plaani, ei saanud ta muinasaegse plaani kohta järeldusi teha, sest Rakvere muinasaegseid kultuurkihte ei olnud lokaliseeritud (vt ptk 1.2.1–1.2.2).

probleemiga kursis, saab tema välitööde tulemustest siiski uut infot probleemi lahendamiseks. Toimunud arheoloogilise järelevalve käigus kirjeldati trassi kaevandi profiili vastavalt vajadusele, enamasti 5–10 meetri tagant, harvem pildistati või joonistati. Järgides profiilikirjeldusi viiendast kuni seitsmendani, märkame, et looduslik liivakiht, mille tasand muidu suuresti kõikus, on siin väga ühtlasel kõrgusel, vastavalt 76.52, 76.54 ja taas 76.54 m (Jaanits 2000, 2, 2a, 8–10, joon. 3; LISA 1, 10). Järgnevalt viidatud joonisel näeme profiilikirjelduste asukohti (Jaanits 2000, joon. 2:1; LISA 1, 9). Viies kuni seitsmes profiil, mida kirjeldati, asuvad Parkali ja Pika tänava ristil, Parkali tänava mõttelisel pikendusel lääne suunas, kusjuures viies profiil asub Parkali tänava joonest pisut põhja-, seitsmes aga lõuna pool. Seega on siin tegu äärmiselt tasase (või tasandatud) alaga, kuhu võiks pinnamoe poolest kõige paremini sobida Parkali tn pikendus lääne suunas, nn Lossi tänav.

Pikk tn 24 hoovis 2004. aastal teostatud arheoloogilise järelevalve käigus ei jõutud loodusliku kihini, vaid täheldati üksnes hiliseid kihte, mistõttu tekkis mõte Pika tänava ja Vallimäe idanõlva vahel asunud sügavast lohust, mis hiljem on täidetud. Välitöid juhatanud Tõnno Jonuks arvas, et tegemaks lohu kohta kindlamaid järeldusi, tuleks Pika tänava ja Vallimäe vahelist ala veel uurida. Samuti leidis ta, et lohu teket saaks kõige lihtsamalt seletada eelkindlustusvööndi rajamisega 1558. aastal. Nn Lossi tänava probleemi ta ei nimetanud (Jonuks 2004b).

Võimalusel tuleks arheoloogiliselt uurida Pikk tn 26 tänavapoolset hoonestust, samuti Vallimäelt Parkali tn poole langeva oosi nõlvakut, nagu kirjutas Aus (1984b, 12; 1985b, 17). Sel juhul võiksime nn Lossi tänava probleemile kindla vastuse saada. Praegu peame aga leppima Waxelbergi plaani ja Jaanitsa 2000. a järelevalvetööde käigus saadud tõestusmaterjaliga, mis probleemi lõplikult ei lahenda.

3.2.2 LEIUAINESE UURIMISSEIS

Rakvere arheoloogilisi leide sügavuti käsitlevaid uurimusi on ilmunud vähe. Evald Tõnissoni 1959.–1960. a kaevamiste leiuaines on siiani korralikult uurimata. Toivo Ausi juhutatud suuremahuliste uuringute käigus saadud leiumaterjali käsitleti aruannetes tolleaegseid võimalusi arvestades eeskujulikult, kuid need tulemused on kindlasti osaliselt vananenud. Neist asjaoludest johtuvalt ning juba sissejuhatuses nimetatud

uurijate huvist linnuse ja linna varauusaegsete leidude vastu, ei tõmmata siinkohal käesolevas töös üldiselt kasutatud ajalist piiri keskaja lõpu juurde, vaid vaadeldakse põgusalt ka mõnda põnevamat varauusaegset leiuliiki ja neist ilmunud käsitusi. Samuti juhitakse tähelepanu Rakvere kesk- ja varauusaegseid münte kui olulist leiuliiki kõne alla võtvate publikatsioonide puudumisele.

Jättes kõrvale TATÜ-s ilmunud lühikesed kaevamistulemuste kokkuvõtted, kus põgusalt leiuväinestki puudutati, jääb järele väga vähe kirjutisi. Ühe sellisena tööna saab välja tuua Heidi Luige esemeuurimusliku monograafia Eesti muinas- ja keskaegsetest luukammidest, kus teose autor Rakvere leiudel peatus (1998, 58, 71–72, 99, 113, joon. 38, 83, 99). Mainida tuleb ka Gurly Vedru artiklit värtnaketrade, kus nimetati Rakvere kaksikkoonilisi saviketri ja lapikuid kiviketri (1999, 96–97, 99–100).

Sissejuhatuses mainitud Tavo Tamme lõputöös arvati ekslikult, et 1982. aastal Rakvere linnusel ei kaevatudki (vt kaevamiste kohta Aus 1983b) ja nimetati, et 1983–1989 teostati töid T. Ausi ja K. Jaanits juhtimisel, mis ei ole küll täiesti vale, kuid siiski ebatäpne (Tamm, T. 2000, 4).⁹⁰ Uurimuse sisu on tugev ning kiiduväärselt on läbi vaadatud ka 1959.–1960. aastal linnuselt saadud leiuväin, kirjeldades tollal leitud S-kujulist kukke (RM 999/A7: 686) (Tamm, T. 2000, 27, tahv. I, joon. 1). Nii on Rakvere linnuselt leitud käsitulelrelvade osad leiumaterjali seas üheks põhjalikumalt uuritud esemeliigiks.

Andres Tvauri (2004, 396–397) märkis, et Eesti arheoloogid on Liivi sõja aegsetele Vene päritolu esemetele seni vähe tähelepanu pööranud, kuid uurimisseis ei ole kiita Venemaalgi. Sestap asus ta uurima Liivi sõja aegset keraamikat kui üht paremini dateeritavat leiuliiki, käsitledes ka Rakvere rohkearvulist Liivi sõja aegset keraamikat, publitseerides isegi 1948. aastal saadud leide: hallsavist roheline glasuuriga välipudeli ja lihtkedrakeraamilise kausi katke (RM 2288/A 7: 4, 9). Rakvere rohelistest välipudelitest näiteid tuues viitas ta muuseas ühele 1960. aastal linnuselt leitud (RM 1121/A 7: 1154). Ühtlasi tõi ta Eesti linnadest ja linnustest leitud venepäraste pottide servaprofiile kujutaval joonisel välja mitmed Rakvere linnuse savinõudele iseloomulikud profiilid. Samuti mainis uurija valgesavikeraamika vähest osakaalu Rakverest leitud keraamika

⁹⁰ K. Jaanits asus linnusel kaevama alles 1989. aasta suvel. Kuni selle ajani, sh 1988.–1989. a talvel, teostas kaevamisi Toivo Aus (1989, 3–4). Ekslik mulje, nagu ei oleks 1982. aastal linnuses välitööd toimunud, võis tulla sellest, et 1982. aasta tööde aruannet SA Virumaa Muuseumid arhiivis ei ole.

seas ja tõi esile Rakvere ja Lihula linnust kui kohti, kus leidub kõige rohkem Eestist kaugetelt Vene aladelt pärit savipotte (Tvauri 2004, 398–407, joon. 2: 15–21, 4: 2).

Tvauri nimetas põgusalt ka Rakverest leitud luust ja pronksist ortodoksi kaelariste, mida dateeris Liivi sõja aega (2004, 397). Ka Jekaterina Štšogoleva (2012) puudutas oma magistritöös Rakvere luust kaelariste, mistõttu siinjuures veidi pikemalt peatume.⁹¹ Esimese Rakvere linnuselt pärineva luust kaelaristi (RM 999/A 7: 42) väitis ta olevat leitud 1987. aasta kaevamistel, kuid juba arheoloogilise kogu number (A 7), mis on igati õige, näitab, et leid saadi Evald Tõnissoni juhatatud kaevamistel 1959. aastal.⁹² Teine Rakvere luurist (RM 5024 (!): 328), millest Štšogoleva (2012, 28) juttu teeb, leiti 1990. aastal Teatrimäelt, mitte linnuselt, nagu väideti.⁹³ Seevastu samuti Rakverest leitud pronksristi info on korrektne (Štšogoleva 2012, 28–29).

Üldiselt on Eestist leitud ortodoksi kaelariste *a priori* Liivi sõja aega dateeritud. Štšogoleva (2012, 28–29, 31) viitab Eesti arheoloogiliste luuristide paralleelidele 14.–16. sajandi Moskvas ja pronksristide sarnasusele Moskva 14.–17. sajandi kihtidest saadutele, kuid ei dateeri täpsemalt Rakvere ortodoksi kaelariste. Štšogoleva poolt viidatud Moskva paralleelid jätavad iseenesest lahtiseks võimaluse, et Eestist leitud ortodoksi kaelaristid või osa neist võivad olla pärit varasemast ajast. Just sellele võimalusele viitab Peterburi Ülikooli dotsendi T. V. Roždestvenskaja⁹⁴ (1992) analüüs, kus ta kirjutab kahe Rakvere luuristi kohta: "Mõlemal ristil on proportsioonide poolest analoogid 15. sajandi puu- ja kiviristidega, mis esinevad kirikute pühade esemete laegastes [...]". Dateeringu alumiseks piiriks pakub ta 14. sajandit, kuid tõenäolisemaks peab 15. sajandit, hilisema piiri tõmbab 16. sajandi alguse juurde. Ristidel kujutatud kirjatähed ei välju uurija sõnul 14. sajandi lõpu kuni 15. sajandi piiridest. Kokkuvõttes leiab Roždestvenskaja, et Rakvere luuristid võiks laias laastus 15. sajandisse dateerida.

Kuna käesoleva töö autor ei oska luuristide dateerimise küsimuses sisuliselt kaasa rääkida, jääb vaid üle Roždestvenskaja töö järeldustele viidates rõhutada, et Eestist

91 Štšogoleva (2012, 17–18, joon. 16–20) kirjutas ka viiest Rakverest leitud venepärasest nooleotsast, mida käesolevas uurimuses ei käsitleta.

92 1959. aastasse aitab leidu ajastada alanumber – leiud A7: 1–1456 pärinevad just sellest aastast. Peanumber A7 on järgmise aasta leidudel sama, kuid alanumbrid on suuremad (A7: 1457–1981).

93 Teades, et luurist leiti Rakvere Teatrimäelt, endise kloostri territooriumilt 1990. aastal (Aus 1993, tahv. II, 5), saame selle leiu siduda muuseumi tulmenumbriga RM 5025, mis viitabki Toivo Ausi 1990. aasta Teatrimäe leidudele. Arheoloogilise kogu numbrit neil leidudel ei ole.

94 Siinkirjutajale ei ole teada, kas Roždestvenskaja, kes 1990. aastate alguses Peterburis dotsendina töötas, seda ka praegu teeb.

leitud luust ortodoksi kaelaristide *a priori* Liivi sõja aegseks kuulutamine ei pruugi olla õige. Miks ei võiks me näiteks oletada juba enne Liivi sõda Rakveres tegutsenud Vene kaupmehi, kellest võisid need ristid maha jääda? Kindlasti vajab see probleem veel uurimist.

Hiljuti kirjutas Eesti arheoloogilistes kollektsioonides esinevatest malenditest Kristjan Sander (2011, 52, 54–55, 61), kes tuvastas ühe Rakvere linnuselt leitud malendi, mida pidas etturiks, ja ühe raskesti määratava mängunupu, mis võib tema meelest olla ettur. Praegu saab Rakvere arheoloogilistele malenditele lisada veel kolm, mis leiti Teatrimäelt juba 2006. aastal. Ühte neist malendeist on arheoloogid Ragnar Nurk, Villu Kadakas ja Guido Toos (2007)⁹⁵ oletamisi vankriks pidanud (RM 6684/A 158: 465), teist võimalikuks ratsuks (RM 6684/ A 158: 1202), kolmas aga jäi lähemalt määramata (RM 6684/A 158: 402).

Samadel 2006. a toimunud kaevamistel saadi rikkalikult keskaegseid leide, kokku 1563 alanumbrit, näiteks üks luust kamm (RM 6684/A 158: 1204) ja kaks värtnaketra – üks terve (RM 6684/A 158: 1497), teine katke (RM 6684/A 158: 36).

Kuna Rakverest on leitud peamiselt Liivi sõja aegseid ja hilisemaid münte, toon siin erandlikult näiteid just varauusaegsetest mündileidudest, mis vajaksid publitseerimist. Vallimäel 1959–1960 toimunud kaevamistel saadi ligi 30 münti⁹⁶, sh kaks Nürnbergi arvestuspenni (RM 999/A 7: 277, 366) ja kolm traatkopikat (RM 999/A 7: 401, 770–771), mida peeti Ivan IV (1530/1547–1584) aegseks. 1989. aasta suvel linnuse kaevamistel (arheoloog K. Jaanits) leitud 86 mündist koosneva Poola-aegse hõbeaarde (*tpq* 1601) analüüs on jäänud käsikirja (Sokolovski 1990, 25–39).

3.2.3 ARHEOZOOLOOGILINE JA -BOTAANILINE UURIMINE

Nagu juba eelnevalt märgitud, korjati linnuse kultuurkihtidest loomaluid ainult 1959.–1960. aasta Evald Tõnissoni juhatatud teaduskaevamistel, misjärel Kalju Paaver luud määras ja tulemused publitseeris (vt ptk 1.1.3). Küllaltki palju leiti metsloomade luid (Tõnisson 1966, 16).

⁹⁵ Aruannet ei ole, kuid on olemas vahearuanne, millele olengi viidanud.

⁹⁶ Münti RM 999/A 7: 578 juures leiduvad õpetussõnad "leotada, loputada soodaga, keeta destill. veega ja hiljem puhast. ja piirit. määrada". Arvatavasti oli need mõeldud muuseumi kauaegsele peavarahoidjale Laine Leedile, kes asus leide konserveerima (vt ptk 1.1.3).

Linnusega külgnevas asulas on seni toimunud ainult päästekaevamised. Ainult paaril korral on Teatrimäel kaevates loomaluid korjatud – 1991. ja 2005. aastal, kui välitöid juhatasid vastavalt Toivo Aus ja Tõnno Jonuks. Mõlemal juhul määras osteoloogilise materjali Liina Maldre. Määratavate luude vähesuse tõttu – nii esimesel kui teisel korral 81 luud – ei õnnestunud põhjalikke järeldusi teha. Erinevalt linnusest leiti Teatrimäelt 2005. aastal vähe metsloomade luid ning 1991. aastal neid ei tuvastatudki (Maldre 1992, 66–68; 2005, 16–18). Maldrele viidates kirjutas Toivo Auski põgusalt 1991. aasta luuleidudest (1993, 9).

Arheobotaanilise materjali uurimiseks võeti eelmainitud Ausi juhatatud kaevamistel 39 pinnaseproovi, mida analüüsis Ülle Sillasoo, kes leidis kultuurtaimedest nii rukist, otra kui hernest, kuid rohkem oli umbrohuliike. Samuti täheldati kalasoomuseid ja selgroolülisid, mida ei määratud (Sillasoo 1992, 49–64). Neid tulemusi kajastas peatselt Aus (1993), hiljem Sillasoo ise (1997, 115, 118).

Arheozoolilist ja -botaanilist uurimist kokku võttes jääb vaid üle nentida, et seda on tehtud episoodiliselt, mistõttu on tulemused tagasihoidlikud.

3.3 KOKKUVÕTE

Muinas- ja keskaegse Rakvere uurimisel kasutatavatest allikatest õnnestus lisaks eelnevates peatükkides käsitletud arheoloogilistele allikatele välja tuua kirjalikud allikad ja pitserid, samuti plaanid ja joonised ning fotod. Probleemide osas pöörasin tähelepanu nn Lossi tänava probleemile, leiuväinse uurimisseisule ja põgusalt arheozooloogilisele ja -botaanilisele uurimisseisule.

Kirjalike allikate osas tuleb ühelt poolt rõhutada nende asumist erinevates muuseumites, kuid teisalt poolt pärgamentide publiteeritust internetis. Rakvere keskaegsete pitserite osas antud lühiülevaadet saab edaspidi tublisti täiendada, kuid siiski õnnestus välja tuua vähetuntud pitser, mis arvatavasti kuulus Rakvere Mustpeade vennaskonnale.

Plaanide ja jooniste osas tõdesime Goeteerise Rakvere linnust ja linnakest kujutava vaate küllaltki suurt usaldusväarsust, aga ka Jürgen Helmsi illustatsioonide ebatäpsust. Kinnitust leidis Armin Tuulse 1942. a rekonstruktsioonjoonise toetumine vanimale teadaolevale Samuel Waxelbergi 1683. a plaanile, kuigi Carl Faehlmanni 1829. aasta

paiku koostatud plaan, mida G. G. Storch hiljem suuresti kopeerib, on oluliselt täpsem, sarnanedes küllaltki palju hilisema, 1980. aastatel välitööde alusel koostatud rekonstruktsioonile.

Rakvere linnust kujutavaid fotosid uurides õnnestus mõningate fotode dateeringut täpsustada. Mõnel eelnevalt vaadeldud fotol kujutatud mõõtelatiga mehe tõttu jõudis siinkirjutaja arvamusele, et needsamad pildid on jäädvustatud kindlasti enne 1901. aastal alanud konserveerimistöid, arvatavasti neile suhteliselt vahetult eelnedes, et fikseerida konserveerimistöode eelne seis ja ehk ka koostada varemete plaan, mida küll autorile teadaolevalt säilinud ei ole.

Rakvere uurimist puudutavatest probleemidest tutvustasin nn Lossi tänava probleemi, püüdes Kaarel Jaanitsa välitöödele tuginedes uurimist edasi viia. Siiski ei ole kindlat arheoloogilist kinnitust, kas keskajal jätkus praegune Parkali tänav lääne suunas jätkudes linnuseni või mitte. Seda probleemi saaks lahendada edasiste välitöödega.

Leiuainese uurimisseisu osas tuleb kõigepealt mainida leidude äärmiselt vähest publitseeritust, aga positiivse poole pealt õnnestus välja tuua mitmed hiljutised tööd, kus ka Rakvere arheoloogilisi leide uuriti. Erandlikult hõlmati siinjuures ka mõningaid hilisemaid esemeliike, nt Liivi sõja aegset keraamikat ja mündileide, samuti ortodoksi luu- ja pronksriste. Nimetatud õigeusu kaelaristide osas seati küsimuse alla nende dateerimisprobleem, oletades, et need ristid või osa neist võivad pärineda ka Liivi sõja puhkemise eelsest ajast.

Tõdeti Rakvere arheozooloogiliste ja -botaaniliste leidude uurimise episoodilisust. Arheoloogiliste loomaluude kohta saadi infot eelkõige Evald Tõnissoni 1959.–1960. aasta linnusekaevamistel, aga ka 1991. ja 2005. aastal Teatrimäel toimunud uuringute käigus. Arheobotaanilist materjali määrati ainult 1991. aastal.

KOKKUVÕTE

Kuna üksikasjalikumad järeldused muinas- ja keskaegse Rakvere uurimisloos ning -allikate ja probleemide kohta tehti pikemalt juba vastavate peatükkide lõpus (vt ptk 1.3, 2.6, 3.3), esitatakse siinkohal vaid üldine kokkuvõte kogu uurimistööst ning püütakse vastata sissejuhatuses sõnastatud probleemidele.

Muinaslinnuse uurimisloos pakkusin välja järgneva periodiseeringu: kuni 1896, 1896–1959, 1959–1975, 1975–1989 ja 1989–2013. Muinasasula osas nägin eristuvat perioodi kuni 1984, 1984–1992 ja 1992–2013. Muinaslinnuse kolme varasema uurimisperioodiga korreleerub muinasasula esimene periood. Enim sarnasusi võib näha muinaslinnuse uurimisperioodi 1975–1989 ja muinasasula vastava ajajärgu 1984–1992 vahel, kui ulatuslike välitöödega, mida põhiliselt teostas Toivo Aus, leiti nii muinaslinnuselt kui -asulast seni vanimad asustusjäljed.

Keskaegse Rakvere osas on otstarbekas linnust ja linna – ning ka piiskop von Annebati hauaplaati – puudutavat uurimislugu kuni linnusel 1901. aastal alanud konserveerimistöödeni käsitleda ühe alapeatüki all. Siiski loobuti sellest periodiseerimisvõimalusest Rakvere frantsisklaste kloostri puhul, vaadeldes nimetatud uurimislugu kahe perioodina: kuni 1989. aastal alanud välitöödeni, millega kloostrimüürid leiti, ja 1989–2013 kui periood, mil kloostri asukoht on juba kinnitust leidnud. Kuni 1989. aastani arutleti kloostri üle peamiselt kirjalike allikate põhjal.

Linnuse järgneva uurimisloos jagasin perioodideks 1901–1927, 1927–1942, 1942–1975, 1975–1989 ja 1989–2013. Kõik need aastad on uurimisloos olulised pidepunktid: nimelt asuti 1901. aastal linnusevaremeid konserveerima, 1927. aastal toimusid esimesed (amatöör)kaevamised, 1942. aastal ilmus Armin Tuulse doktoritöö, millele pikka aega ei õnnestunud uut infot lisada, 1975. aastal algasid ja 1989. aastal lõppesid ulatuslikud ehitisarheoloogilised välitööd. 1989. aasta järgset aega saab vaadelda ühtse perioodina.

Mihkli kiriku senises uurimisloos on selgeks murdepunktiks 1957. aasta, mil Villem Raam dateerib Rakvere Mihkli (nüüdse Kolmainu) kiriku ehitusaja 15. sajandi algusesse. Hüpoteesi juba 13. sajandil sealsamas asunud kirikust, mille Raamile kirjutades tegi esmalt Tuulse, ei ole seni õnnestunud veenvalt kinnitada.

Keskaegse asula uurimisloo olulise murdepunktina joonistus välja 1989. aasta, mil Teatrimäel algasid üpris suuremahulised arheoloogilised uuringud. Keskaegse asula varasemat uurimislugu (kuni 1901) kui linnusega paljuski sarnast vaadeldi juba vastava peatüki esimeses alapunktis.

Muinas- ja keskaegse Rakvere uurimislugu kõrvutades joonistub kõigepealt välja uurimisperiood 1975–1992, mille alguseks saab lugeda linnusel alanud ulatuslikke välitöid ja lõpuks artikli valmimist Teatrimäel lõppenud tööde kohta. Alates 1992. aastast ei uurinud arheoloog Toivo Aus, kes seda 1970. aastate teisest poolest teinud oli, enam Rakveret. Erinev kaal muinas- ja keskaegse Rakvere jaoks on aga nt 1927. aastal toimunud välitöödel, mis muinasaja kohta infot ei andnud, olles keskaegse linnuse uurimisloos olulised kui esimesed (amatöör)kaevamised. Ka Evald Tõnissoni 1959.–1960. aasta töödel on kaks erilaadset väärtust: ühelt poolt esimene arheoloogiline kinnitus muinasaegsest linnusest, teiselt poolt üsna laialdane kesk- ja varauusaegne leiuaines, mida arheoloog ise niiväga ei tahtnudki, lootes võimalikult hõlpsasti muinaskihini jõuda.

Laiemaid üldistusi tehes hakkab silma, et nii arheoloogide huvi muinaslinnuse vastu kui arhitektuuriajaloolaste kirg keskaegse linnuse vastu jõudsid teaduslikule tasemele 20. sajandi alguses – muinaslinnuse puhul 1930. aastail –, kuid läksid 1940. aastate alguses Armin Tuulse Eestist emmigreerumisel lahku, olles eraldatud kuni 1975. aastal alanud ulatuslike välitöödeni.

Muinas- ja keskaegse Rakvere uurimisloo allikatest ja probleemidest antud põgusa ülevaate pinnalt saab järeldada, et uurimisseis ei ole küll kaugeltki kõige kehvem, kuid tööd on jätkuvalt palju ning seda pea igal rindel – nii kirjalike allikate ja arheoloogiliste leidude läbitöötamisel ning tulemuste publitseerimisel. Käesolevas töös õnnestus põgusalt puudutada nn Lossi tänava probleemi ja mõningaid Rakverest leitud esemeliike ja linnusest tehtud fotosid ja joonistatud plaane, mille kohta autor sai mõningaid täpsustusi teha. Anno 2013 on muinas- ja keskaegse, aga ka varauusaegse Rakvere rikkalik arheoloogiline leiuaines suuresti uurimata ning tulemused publitseerimata.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVID

Ajaloo Instituudi arheoogiarhiiv (AI)

f. 4, n. 2, sa. 69, sä. 45.

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

f. 5298, n. 1, t. 173.

f. 1365, n. 1, t. 31, leht 20.

Eesti Ajaloomuuseum (AM)

f. 135, n. 6, sä. 73.

Fotokogu

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

Arheoloogiakogu

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

f. 624, n. 1, sä. 226.

Muinsuskaitseamet (MKA)

Arhiiv

SA Virumaa Muuseumid (SVM; RM)

Arhiiv

Fotokogu

KÄSIKIRJAD

Alttoa, K. s. a. Arvamus Rakvere linnuses 1989. a. teostatud arheoloogiliste kaevamiste dokumentatsiooni kohta. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Assak, M. 2000. Eesti keskaegsete linnuste uurimine enne I maailmasõda. Peaseminaritöö. Tartu. (Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetoolis).

Aus, T. 1978a. Rakvere (ordu)linnuse ehitisarheoloogilisest uurimisest 1975.–1977. a. Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis).

Aus, T. 1979a. Rakvere linnuse uurimis- ja projekteerimistööd. Kõide I – Arhitektuur-arheoloogiliste uurimiste 1975.–1978. a. tööde vahearuanne I–II osa. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

- Aus, T. 1979b.** Rakvere linnuse uurimis- ja projekteerimistööd. Köide VI. Arhitektuurilis-arheoloogiliste uurimistööde vahearuanne. Uurimistööd III osa. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 3).
- Aus, T. 1981a.** Rakvere linnuse hüpokaustahjude uurimine. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 4).
- Aus, T. 1983a.** Rakvere linnusest 1980.–1982. a. saadud leiuväinade analüüs. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 6).
- Aus, T. 1983b.** Rakvere linnuse lõunapoolse eelhoovi 1982. a. kaevetööde järelvalve aruanne. Köide VIII. Tallinn. (Käsikiri MKA arhiivis A-937).
- Aus, T. 1984a.** Rakvere linnus, 1983. a. Ehitisarheoloogiliste uurimistööde aruanne. Köide XI. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 8).
- Aus, T. 1984b.** Rakvere, Pikk tn. 24. Ehitisarheoloogiliste välisuurimiste aruanne. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/ Ar₁: 21).
- Aus, T. 1985a.** Rakvere linnuse 1984. a. kaevetööde järelvalve aruanne, I ja II osa. Köide XII. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 9).
- Aus, T. 1985b.** Rakvere, Pikk tn. 3 ja 22. Ehitisarheoloogilise järelvalve aruanne. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 23).
- Aus, T. 1986a.** Rakvere linnuse 1985. a. kaevetööde järelvalve aruanne. Köide XIII. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 10).
- Aus, T. 1987.** Rakvere linnuse 1986.a. järelvalve aruanne. Köide XIV. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁ :11).
- Aus, T. 1989.** Rakvere ordulinnuse 1988/1989. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Köide XVI. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 13).
- Aus, T. 1990b.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1989. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Köide I (I osa). Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 25).
- Aus, T. 1992.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1991. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Köide III. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 29).
- Ervin, A. 2013.** Muinasaegse Rakvere uurimislugu. Proseminaritöö. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis).
- Heinloo, E. 2013.** Rakvere Tiigi, Vabriku ja Õllepruuli tänavate vee- ja reoveekanalisatsioonitrasside rajamise aegsed arheoloogilised uuringud 2012. aastal.

Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Jaanits, K. 1989. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Rakvere linnuse konvendihoone sisehoovis 1989. aasta suvel. Köide I. Tallinn (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 14).

Jaanits, K. 1990a. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Rakvere linnuse konvendihoone sisehoovis 1989.a. suvel. Köide II. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 15).

Jaanits, K. 1990b. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Rakvere linnuse konvendihoone sisehoovil 1989. a. suvel. Köide III. Leiumaterjali analüüs. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 16).

Jaanits, K. 2000. Aruanne arheoloogilisest järelvalvest Rakvere linnas, Pika, Parkali, Sauna, Kooli ja Tõusu tn. vee- ja kanalisatsioonitrasside rajamisel. Tallinn. (Käsikiri MKA arhiivis A-6382).

Jonuks, T. 2003a. Arheoloogilised uuringud Rakvere linnuse territooriumil. – Rakvere ordulinnuse kontseptsioon. Rakvere, 1–20. (Käsikiri autori valduses).

Jonuks, T. 2003b. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Rakvere Kolmainu kiriku aias 15.07.2003. Rakvere. (Käsikiri autori valduses).

Jonuks, T. 2003c. Aruanne arheoloogilistest prooviuuringutest Rakvere Ordulinnuse konvendihoone I korruse ruumides. Rakvere. (Käsikiri autori valduses).

Jonuks, T. 2004b. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Rakvere linnas Pikk 24 hoovis. Rakvere. (Käsikiri autori valduses).

Jonuks, T. 2006a. Aruanne arheoloogilisest järelevalvetööst Rakvere linna valgustuspargi rajamisel mai–juuli 2006. Rakvere–Tartu. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Jonuks, T. 2006b. Aruanne arheoloogilistest järelevalvetöödest Rakvere Ordulinnuse eeshoovis. Rakvere–Tartu. (Käsikiri autori valduses).

Jonuks, T. 2013. Kirjavahetus käesoleva töö autoriga.

Kadakas, V. 2013. Kirjavahetus käesoleva töö autoriga.

Kaljundi, J. 1977. Illustratiivne materjal Rakvere linnuse varemete ja vallide ajaloolise õiendi juurde. Tallinn. (Käsikiri MKA arhiivis P-3144).

Kirss, O. 1989. Rakvere Kultuurimaja, Kreutzwaldi tn. 2. Andmeid Rakvere

mõisasüdame (varem klooster) hoonestusest 17-20.saj (ajalooline õiend). Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 24).

Kuldmägi, M. 2012. Muinaslinnuste uurimislugu Eestis 1920.–1930. aastatel. Bakalaureusetöö. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis).

Laid, E., Raba, A. 1940. Kirjavahetus Rakvere linnavalitsuse ja Muinsuskaitse vahel: Rakvere Rahvamaja torustiku kaevetöödel leitud luud ja esemed: münt, sõrmus, kivinõu; kirjad puudutavad leiuteadete andmist ja esemete üleandmist Rakvere Muuseumile. (Koopia TÜAK arhiivis; originaal AI arheoloogiaarhiivis AI 1-72-4 Juhuslik materjal).

Lange, K. 1997. Aruanne Rakveres 1997. a, vee- ja kanalisatsioonitrassi paigaldamisel teostatud arheoloogiliste järelevalvetööde kohta. Tartu. (Käsikiri MKA arhiivis A-6373).

Maldre, L. 1992. Kokkuvõte Rakvere (1991. a.) osteoloogilisest materjalist. – **Aus, T. 1992.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1991. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Köide III. Tallinn, 66–68. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 29).

Maldre, L. 2005. Aruanne 2005. aastal Rakverest kogutud loomaluudest. – **Jonuks, T. 2005.** Aruanne arheoloogilistest eeluuringutest Rakvere Teatrimäel, endise Rakvere mõisa vankrikuuuri alal. Rakvere-Tartu. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Mandel, M. 1977. Keraamikaleid Rakvere Vallimäelt. (Koopia TÜAK arhiivis; originaal AI arheoloogiaarhiivis AI 1-72-9).

Mäesalu, A. 2013. Kirjavahetus käesoleva töö autoriga.

Mägiste, V. 1924. Rakvere kihelkonna arkeoloogiline kirjeldus. (Käsikiri TÜAK arhiivis).

Neumann, A. 1935. Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitüübid. Magistritöö. I osa. Tartu. (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Nurk, R., Kadakas, V., Toos, G. 2007. Arheoloogilised uuringud Rakveres Kreutzwaldi 2A. Vahearuanne. (Käsikiri Agu EMS OÜ arhiivis).

Pajos, L. s.a. Rakvere Muuseumi kroonika. 1946–1998. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Palgi, A. 1959. Mälestusi Rakvere Muuseumi Seltsi tegevusest aastatel 1927–1940. (Käsikiri SVM arhiivis RM 1486/Ar₁ k 432).

Puu, A. 1948. kiri: TA Arheoloogia Muuseumi Direktor prof. H. Moora'le. (Koopia

TÜAK arhiivis; originaal AI arheoloogiaarhiivis AI 1-72-4).

Raam, V. 1986. Rakvere linnuse konserveerimistööde I etapi uurimistööde programm. Kõide XIV. Tallinn. (Käsikiri MKA arhiivis A-1580).

Raam, V. s.a. Rakvere kiriku osatähtsusest Eesti vanemas kunstiajaloos [kirjutamist alustatud 1957]. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6568/Ar₁: 7).

Roždestvenskaja, T. V. 1992. Luuristide uurimise tulemused. – **Aus, T. 1992.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1991. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Kõide III. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 29).

Sillasoo, Ü. 1992. Taimsed leiud Rakvere linna Teatrimäe kaevandist. – **Aus, T. 1992.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1991. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Kõide III. Tallinn, 49–64. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 29).

Sokolovski, V. 1990. Hõbeaarde analüüs. – **Jaanits, K. 1990b.** Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Rakvere linnuse konvendihoone sisehoovil 1989. a. suvel. Kõide III. Leiumaterjali analüüs. Tallinn, 25–39. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 16).

Soosilla, T. 1992. Mullaproovide keemilise analüüsi tulemused. – **Aus, T. 1992.** Rakvere, Kreutzwaldi t. 2 1991. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Kõide III. Tallinn, 65. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 29).

Štšogoleva, J. 2012. Liivi sõja aegse Vene sõjaväe arheoloogilised jäljed Eesti linnades ja linnustes. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis).

Talšin, A. 1980. Rakvere linnuse müüride uurimine. Kõide I – uurimistööd. Tallinn (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar: 17).

Tamla, T. 1992. Kirde-Eesti linnused. Magistritöö. Tartu-Tallinn. (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Tamm, J. 1977. Rakveres, Kreutzwaldi ja Tallinna tänaval tehtud osaliste arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 20).

Tamm, T. 2000. Käsitulirelvade areng 15.–17. sajandil ja Eesti vastavad arheoloogilised leiud. Peaseminaritöö. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis).

Tomps, F. 1982. Rakvere linnuse varemete tehnilise seisundi esialgne määrang ja varingute eemaldamine 1975.–1980. a. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis RM 6084/Ar₁: 32).

Tomps, F. 1990. Fotod Rakvere linnuse ajaloolistest graafilistest materjalidest ja varemetest kuni 1975.aastani. Tallinn. (Käsikiri SVM arhiivis numbrita).

Tuulse, A. 1935. Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitööbid. Magistritöö. I osa. Tartu. (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Veispak, T. 1979. Rakvere linna teke ja areng kreisireformini (elanikkond ja asustus). Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri TÜ arhiivinduse raamatukogus).

PUBLITSEERITUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Alttoa, K. 2003. Virumaa keskaegsest sakraalarhitektuurist. – *JMST*, 1. Jõhvi, 44–57.

Alttoa, K. 2008. Armin Tuulse ja Eesti keskaegsed linnused. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2008/3 [17]. Tallinn, 13–24.

Alttoa jt 1987 = Alttoa, K., Aus, T., Lange, K., Tamm, J. 1987. Neue Angaben zur Baugeschichte der Burgen in Rakvere, Paide und Narva. – *TATÜ*, 36: 4, 391–398.

Alttoa jt 1988 = Alttoa, K., Aus, T., Lange, K., Tamm, J. 1988. Über Untersuchungen der Burgen in Rakvere, Paide und Narva. – *TATÜ*, 37: 4, 390–397.

Aluve, K. 1993. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn.

Arbusow, L. (sen.) 1914. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik*. 1911, 1912 und 1913. Mitau, 1–432.

Ariste, P. 1961. Natuke tarvast. – *Eesti Loodus* 4/1961, 253–254.

Arndt, J. G. 1753. Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alte Geschichte des Ordens und der benachbarten Völker erleutert. Halle.

Aus, T. 1978b. Leide Rakvere linnuselt. – *Punane Täht*, 31. jaan, lk 3.

Aus, T. 1980a. Rakvere ordulinnuselt saadud leiuainesest ja muustki 1. – *Punane Täht*, 26. veebr, lk 2.

Aus, T. 1980b. Rakvere ordulinnuselt saadud leiuainesest ja muustki 2. – *Punane Täht*, 28. veebr, lk 3.

Aus, T. 1981b. Rakvere ordulinnuse varemete lähiminevikust. – *Punane Täht*, 14. juuli, lk 3.

Aus, T. 1982. Über die Forschung der Ordensburg von Rakvere in den Jahren 1976–

1981. – TATÜ, 31: 4, 388–391.

Aus, T. 1985c. Muinaslinnusest vabaõhuteatrini. – Horisont 8/1985, 37.

Aus, T. 1986b. Kus nägi Modena Wilhelm Tarvanpead? – Eesti Loodus 9/1986, 596–599.

Aus, T. 1988. Rakvere ordulinnuse mitu palet. – Punane Täht, 17. mai, lk 3.

Aus, T. 1990a. Neue Angaben zur älteren Besiedlung von Rakvere. – TATÜ, 39: 4, 456–463.

Aus, T. 1993. Rakvere Teatrimäe vanem asustus. – Stilus 4. Eesti Arheoloogiaseltsi teated 1993 (1). Tallinn, 5–17.

Aus, T., Tamm, J. 1985. Archäologische Forschung der Ordensburg von Rakvere in den Jahren 1982–1983. – TATÜ, 34: 4, 380–384.

Baltischer historisch-geographischer Kalender 1909. 1908. Riga.

Bielenstein, A. 1895. Karte der heidnischen Burgwälle Alt-Livlands. – Neue Dörptsche Zeitung, 26. sept, lk 1–2.

Brotze, J. C. 2006. Estonica. Koost. A. Hein, I. Leimus, R. Pullat ja A. Viires. Tallinn.

Ederma, B., Jaik, A. 1939. Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Tartu.

Ehrensward, U. 2001. Topographica Estoniæ. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar = handgezeichnete Karten und Zeichnungen von Estland in schwedischen öffentlichen Sammlungen. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, 12 = Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia, 12.* Stockholm, 5–289.

Eilart jt 1965 = Eilart, J., Kuusk, J., Laugaste, E., Liim, A., Madisson, J., Marksoo, A., Murel, V., Nõmmik, S., Piirimäe, H., Rea, T., Saar, A., Siilivask, K., Tarvel, E., Tiik, L., Trummal, V., Vaga, V., Vahre, S., Varep, E. 1965. Kas tunnend maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uurijaile. Toim. J. Eilart, E. Laugaste, J. Madisson, S. Nõmmik, L. Tiik, V. Vaga ja E. Varep (koost.). Tallinn.

Fabricsius, D. [2010]. Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610 = Dionysii Fabricii, Praepositi pontificii Felinensis, Livonicae historiae compendiosa series in quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX. Tõlk. J. Unt, toim. K. Tafenau ja E. Tarvel, eessõna ja

komment. E. Tarvel. [Tartu].

Grewingk, C. 1867. Ueber die frühere Existenz des Renthieres in den Ostseeprovinzen und dessen Kenntniss bei den Eingeborenen derselben. *Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft*, 6. Dorpat.

HCL 1867 = Heinrich's von Lettland Livländische Chronik, ein getreuer Bericht, wie das Christenthum und die deutsche Herrschaft sich im Lande der Liven, Letten und Ehsten Bahn gebrochen. Tõlk. ja komment. E. Pabst. Reval.

HCL 1883 = Läti Hendriku Liivimaa kroonika ehk Aja raamat. IV vihk. Alguskeele järele wälja annud J. Jung. *Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused*, 57. Tartu.

HCL 1982 = Heinrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa Kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim., komment. ja eessõna E. Tarvel. Tallinn.

HCL 1993 = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim. ja komment. E. Tarvel. Tallinn. [Eestikeelse tõlke kordustr.].

HCL 2005 = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim. ja komment. E. Tarvel. Tallinn. [Eestikeelse tõlke täiend. ja parand. kordustr.].

HCL 2013 = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim. ja komment. E. Tarvel. Tallinn. [Eestikeelse tõlke teine täiend. ja parand. kordustr.].

Helms 1922a = Helms, Jürgen. Chronik. Livländsk krönika. Avskrift av original från 1628-1643. Linköping. [pdf: http://www.linköping.se/Global/Kultur%20och%20fritid/Biblioteket/Link%c3%b6ping%20i%20digitala%20bilder/Handskrifter/L%207_Helms.pdf (04.05.2013)].

Hiiop, H. 1999. Johann Wilhelm Krause Liivimaa-ainelised joonistused. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. 1, Kunstnikust arhitektiks. Kataloog. Koost. H. Hiiop, J. Maiste, K. Polli ja M. Raisma. [Tallinn].

Hoogsad kaewamised Rakwere lossiwaremetes. 1933. – Postimees, 2. märts, lk 3.

Jaanits jt 1982 = Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Johansen, P. 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval-Kopenhagen.

Jonuks, T. 2004a. Archaeological Investigations in Rakvere. – AVE 2003, 192–197.

Joonuks, H. 1977. Rakvere rajoon. Siin- ja sealpool maanteed. Tallinn.

Jordan, P. 1889. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland

nebst einem Anhang "Ueber die Bauerburgen". Reval, 83–96.

Jung, J. 1896. Archäologia kontrol-teekond Liiwi- ja Eestimaal. – Olevik, 5. november, lk 1010–1011.

Jung, J. 1897a. Archäologia kontrol-teekond Eestimaal. – Olevik, 3. jaanuar, lk 6–7.

Jung, J. 1897b. Archäologia kontrol-teekond Eestimaal. 3. – Olevik, 28. jaanuar, lk 77–78.

Jung, J. 1910. Muinasajateadus eestlaste maalt. III, Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. *Eesti Kirjanduse Seltsi toimetised*, 4. Tartu.

Kadakas, V. 2007. Investigations in Tallinn, and the Counties of Harjumaa, Virumaa and Pärnumaa. – AVE 2006, 197–207.

Kaldur, P. 1996. Usk ja kirik. – Virumaa: koguteos. Koost. K. Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 665–690.

Kaewamised Rakwere lossiwaremetes katkestatakse. 1933. – Postimees, 25. märts, lk 5.

Kaewamised Rakwere Wallimäel. 1927. Kaja, 13. mai, lk 7.

Ka Rakwere saab maa-aluse linna? 1936. Virumaa Teataja, 10. aug, lk 5.

Karjahärm, T. 2010. Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. II, ümbertöötatud tr. Tallinn.

Kask, I. 1990. Tarvastu, piisonid ja ürgveised. – Eesti Loodus 11/1990, 734.

Kenkmaa, R. 1937. Eesti linnade tekkimine ja arenemine XIII ja XIV sajandil. – Eesti ajalugu II. Toimetanud Hans Kruus. Tartu, 83–119.

Kirss, O. 1976. Rakvere 1226–1976. Tallinn.

Kirss, O. 1980. Rakvere linnusevaremete konserveerimisest aastail 1901–1902. – Punane Täht, 2. dets, lk 3.

Kirss, O. 1990. Toilast Trassini. – Viiskümnend aastat Rakvere Teatrit. Koost. R. Sikk. *Virumaa Fondi toimetised*, 2. Tallinn, 8–67.

Kirss, O. 2004. Rakvere lood ja legendid. Virumaa Muuseumid.

Kirss, O. 2007. Jalutaja teejuht. Kaasautor ja toim. K. Paulus. Rakvere.

Kirss, O. 2008. Linnusevaremed mõisa ja linnarahva teenistuses. – **Pagel, O., Kirss, O. 2008.** Rakvere linnuse ajalugu esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Virumaa Muuseumid, 80–111.

- Krikmann, A. 1926.** Kus asus Rakweres mungaklooster? – Wirulane, 18. aug, lk 3.
- Krikmann, A. 1929.** Mis räägitakse endise Rakwere mõisa tallidest? – Wirulane, 5. märts, lk 3.
- Körber, E. P. 1802a.** Vaterländische Merkwürdigkeiten II. Beyträge zur Kenntniz der Liefälischen Diplomatie mit 260 Original Siegel Abbildungen. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis EKLA, ÕES, MB 57) [<http://kivike.kirmus.ee/index.php?oid=2&module=400&op=3&pid=EKLA-11278-43212-77047> (21.05.2013)].
- Körber, E. P. 1802b.** Vaterländische Merkwürdigkeiten III. Miscellaneen der Liefälischen Alterthümer mit Handzeichnungen. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis EKLA, ÕES, MB 58) [<http://kivike.kirmus.ee/index.php?oid=3&module=400&op=3&pid=EKLA-11278-44185-52984> (21.05.2013)].
- Körber, E. P. 1803.** Vaterländische Merkwürdigkeiten V. Materialien zur Geschichte und Topographie aller Städte Lief und Ehistlands mit vielen und getreuen Abbildungen. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis EKLA, ÕES, MB 60) [<http://kivike.kirmus.ee/index.php?oid=5&module=400&op=3&pid=EKLA-11278-46636-57383> (04.05.2013)].
- Körber, E. P. s.a.** Wesenberg. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis EKLA, ÕES, MA 174:14) [<http://kivike.kirmus.ee/index.php?oid=1&module=400&op=3&pid=EKLA-12075-51027-30202> (21.05.2013)].
- Laid, E. 1923.** Eesti muinaslinnad. *TÜAKT, I*. Tartu.
- Laid, E. 1924.** Die vorgeschichtlichen Burgen Eestis. – Sitzungberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1923. Dorpat, 5–31.
- Laid, E. 1933.** Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. – Ajalooline Ajakiri 1/1933, 1–24.
- Laid, E. 1937.** Linnuste osa Muinas-Eesti ühiskonnas. – Sõdur 1–2/1937, 35–39 ja 3–4/1937, 84–87.
- Laid, E., Moora, H. 1935. Teed ja liiklemisvahendid.** – Moora, H., Laid, E., Mägiste, J., Kruus, H. 1935. Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja Muistne Vabadusvõitlus. Tartu.
- Landberg, O. 1967.** Rakvere rajoonis. Tallinn.
- Lang, V. 2000.** Keskusest ääremaaks. *MT*, 7. Tallinn.
- Leimus, I. 2011.** – Retsensioon: Ieva Ose (väljaandja, tõlk. ja komment.) Livonijas piļu attēli no markīza Pauluči albuma – Abbildungen der livländischen Burgen im Album

des Marquis Paulucci. Riga 2008. – *Vana Tallinn, XXII (XXVI)*. Tallinn, 227–229.

Leimus, I., Molvõgin, A. 2001. Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. *Sylloge of Coins of the British Isles*, 51. Oxford.

Lepiksaar, J. 1930. Mõnda ürghärjast (*Bos primigenius* Boj.) ja tema esinemisest Eestis. – Loodusevaatleja 6/1930, 174–177.

Lillak, A., Valk, H. 2009. Rescue excavations on Alt-Laari settlement site, Tartumaa. – AVE 2008, 65–71.

Linnad töötavad maa-all. 1933. – Postimees, 15. märts, lk 1.

LUB II = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. II. kd., 1301–1367. Koost. F. G. v. Bunge. Reval 1855.

Luik, H. 1998. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis = Prehistoric and medieval bone combs in Estonia. Toim. V. Lang. *MT*, 6. Tallinn.

Lõugas, V. 1988. Kodu-uurijad ja Eesti arheoloogia kujunemine. Jaan Jung 150. – Tallinna Linnamuuseumi Kodu-uurimisringi tegevusest. *Kodu-uurimise teateid*, 13. Tallinn, 37–55.

Lõugas, V., Selirand, J. 1977. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.

Lõugas, V., Selirand, J. 1989. Arheoloogiga Eestimaa teedel. II tr. Tallinn.

Löwis of Menar, K. v. 1907. Die Burg Wesenberg in der estländischen Landschaft Wierland. – Sitzungberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1906. Riga, 55–57.

Löwis of Menar, K. v. 1922. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga.

Löwis of Menar, K. v. 1932a. Verzeichnis zu der Karte der heidnischen Burgberge oder Wallburgen in Alt-Livland. – Arbeiten des Zweiten Baltischen Historikertages zu Reval 1912. Reval, 105–136.

Löwis of Menar, K. v. 1932b. Estlands Burgen. – Arbeiten des Zweiten Baltischen Historikertages zu Reval 1912. Reval, 137–162.

Mandel jt 1993 = Läänemaa esiajalugu. 1993. Toim. M. Mandel, J. Kask, J. Sammet, A. Jaarma, I. Jõesoo, M. Ektermann. Haapsalu.

Menadier, J. 1887. Deutsche Mittelaltermünzen aus den russischen Ostseeprovinzen. (Tafel XII). – Zeitschrift für Numismatik 14/1887, 265–293. [PDF: <https://ia700208.us.archive.org/12/items/zeitschriftfnu05unkngoog/zeitschriftfnu05un>]

[kngoog.pdf](#) (13.04.2013)].

Miller, V. 1972. Eestlane vanas Tallinnas. – Minevikust tulevikku. Tallinn, 171–187.

Missugune oli Rakvere loss oma hiilgepäewil? 1933. – Wirulane, 8. märts, lk 3.

Moora, H. 1937. Esiajalooline aeg. – Eesti majandusajalugu I. Tartu, 7–32.

Mäe, O. 1991. Uus koguteos "Virumaa". – Kleio 3. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tartu, 118.

Ose, I. 2001. Karl von Löwis of Menar (1855–1930) und sein Beitrag zur Burgenforschungen Alt-Livlands. – *Castella Maris Baltici* 3-4. Toim. K. Alttoa, K. Drake, K. Pospieszny ja K. Uotila. Turku; Tartu; Malbork, 127–133.

Ose, I. (koost.) 2008. Livonijas piļu attēli no marķīza Pauluči albuma – Abbildungen der livländischen Burgen im Album des Marquis Paulucci. Riga.

Pabst, E. 1870. Das Franciscanerkloster zu Wesenberg. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Kd. I, Vihik III. Reval, 317–319.

Pagel, O. 2008. Taevanpea muinaslinnus; Taani aeg; Orduaeg; Rakvere linnus Liivi sõjas; Rootsi aeg. – **Pagel, O., Kirss, O. 2008.** Rakvere linnuse ajalugu esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Virumaa Muuseumid, 9–12; 13–20; 21–49; 50–67; 68–79.

Pagel, O., Kirss, O. 2008. Rakvere linnuse ajalugu esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Virumaa Muuseumid.

Pussiga luukere Rakvere Vallimäel. 1939. Uus Eesti, 24. mai, lk 8.

Pärn, A. 1997. Die Lage der Stadtarchäologie in Estland: Der Stand der Forschungen und die bisherigen Ergebnisse. – Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven. Lübeck, 329–341.

Pärn, A. 2002. Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte. – Keskus-tagamaa-ääreal. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. *MT*, 11. Tallinn–Tartu, 351–390.

Pärn, A. 2004. Die Städtegründungen in Estland – Eine Analyse der Einflüsse auf die Siedlungsentwicklung. – The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages. Toim. J. Staecker. *CCC Papers*, 7. Lund, 259–282.

Raam, V. 1975a. Arhitektuur 13. sajandi teisest veerandist kuni 14. sajandi keskpaigani. – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. köide. Eesti kunsti kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Toim. B. Bernstein, E. Jansen, J. Kahk, K. Kirme, E. Pihlak, I.

Solomõkova (peatoim.), V. Tiik, V. Vaga. Tallinn, 21–46.

Raam, V. 1975b. Arhitektuur 14. sajandi keskelt kuni 16. sajandi teise veerandini. – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. köide. Eesti kunsti kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Toim. B. Bernstein, E. Jansen, J. Kahk, K. Kirme, E. Pihlak, I. Solomõkova (peatoim.), V. Tiik, V. Vaga. Tallinn, 46–71.

Raam, V. 1985. Keskaegsete linnuste ja kirikute arenguhooni Eestis. – Ehitus ja Arhitektuur 1/2, 11–27.

Raam, V. 1987. Some Traits in the Development of Medieval Castles and Churches in Estonia. – Problems of the Protection and Present-Day Usage of Architectural Monuments. ICOMOS International Colloquy ESSR, Tallinn, June 4–7, 1985, 35–40.

Raam, V. 1997. Kolmainu (algselt Mikhli) kirik Pikk t. 19. – Eesti arhitektuur. 3, Harjumaa. Järvamaa. Raplamaa. Lääne-Virumaa. Ida-Virumaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn, 123–124.

Raam, V., Tamm, J. 2005. Pirita klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn.

Raid, T. 2013. Eesti linnade plaanid 1584–2011. Tallinn.

Raik, K. 2004. Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Doktoritöö. Tartu.

Rakwere klooster. 1925. – Wirulane, 9. mai, lk 3.

Rakwere lossi saladusi paljastama. 1933. – Postimees, 17. jaan, lk 5.

Rakwere loss pakuks ka nüüd kaitset. 1933. – Postimees, 11. veebr, lk 4.

Rebane, H. 1938. Rakvere stads utseende under den svenska tiden. – *Svio-Estonica*, 5: årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu Universitet = Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat, Tartu, 164–182.

Reimaa, V. 2003. Jõhvi kindluskirik – rajamise ja hävimise lugu. – *JMST*, 1. Jõhvi, 117–195.

Reimaa, V. 2007. Teekond *alu*-rahva mõttemaailma (Alutaguse vanad kohanimed). *JMST*, 4. Jõhvi.

Reimaa, V. 2010. Tsistertslased Alutagusel. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. Koost. ja toim. V. Reimaa. *JMST*, 5. Jõhvi, 166–319.

Reiman, W. 1910. Jaan Jungi elulugu. – **Jung, J. 1910.** Muinasajateadus eestlaste maalt. III, Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. *Eesti Kirjanduse Seltsi*

toimetised, 4. Tartu, IX–XXI.

Renner, J. 2006. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlk. I. Leimus ja E. Tarvel (värsid). Tallinn.

Russow, B. 1967. Liivimaa kroonika. Tõlk. D. ja H. Stock. [Stockholm].

Salapärane ehitus Rahwamaja all. 1930. – Wirulane, 23. okt, lk 3.

Salateede otsimine ka Rakweres. 1933. – Postimees, 22. märts, lk 5.

Sander, K. 2011. Malendid Eesti arheoloogilises leiuaaines. – *Viljandi Muuseumi toimetised*, 2. Viljandi, 39–64.

Selart, A. 2012. Võitlus esivõimu pärast: 1300–1400. – **Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leimus, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, H. 2012.** Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 142–153.

Selart jt 2012 = Selart, A., Leimus, I., Kaljundi, L., Valk, H. 2012. Ristiretked ja vallutussõjad 13. sajandi Liivimaal. – **Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leimus, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, H. 2012.** Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 26–62.

Sild, O. 1924. Usupuhastuse tulek Eesti ja Liivimaale. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu, 20–84.

Sillasoo, Ü. 1997. Eesti keskaegsete linnade ja nende lähiümbruse arheobotaanilisest uurimisest 1989.–1996. a. – Arheoloogilisi uurimusi, 1. *TÜAKT*, 9. Tartu, 109–119.

Soon, L., Kungur, V. 2008. Evald Tõnisson (1928–2001). Bibliograafia. Toim. H. Luik ja Ü. Tamla. Tallinn.

Stackelberg, O. M. v. (toim.) 1930. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften.. Teil: Estland. Bd. I. Görlitz.

Zeiller, M. 1652. Topographia Livoniæ. – Topographia Electorat[us] Brandenburgici et Ducatus Pomeraniæ. [et]c. das ist Beschreibung der Vornembsten und bekantisten Stätte und Plätz in dem hochlöblichsten Churfürstenthum und March Brandenburg; und dem Hertzogtum Pom[m]eren, ec. Frankfurt am Main.

Tallgren jt 1925 = Tallgren, A. M., Karu, A., Laid, E., Laur, H. Moora, H., Nigul, G., Parmas, O., Schmiedehelm, M., Vaas, T. 1925. Eesti kinnismuistised. Muinasaegsed ja poolajaloolised. *TÜAKT*, 3. Tartu.

- Tamla, T. 1993.** Die Burgberge NO-Estlands in der zweiten Hälfte des ersten und am Anfang des zweiten Jahrtausends. – *Castella Maris Baltici 1. Archaeologia Medii Aevi Findlandiae* I. Stockholm, 191–203.
- Tamla, T. 1996.** Virumaa muinasaeg. – Virumaa: koguteos. Koost. K. Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 206–244.
- Tamla, T. 2008.** Rakvere Vallimägi. – **Tõnisson, E. 2008.** Eesti muinaslinnad. Toim. ja täiend. A. Mäesalu ja H. Valk. *MT*, 20. Tartu-Tallinn, 215–216.
- Tamla, Ü. 1995.** 1994. aasta arheoloogiliste välitööde tulemusi. – *TATÜ*, 44: 4, 397–409.
- Tamla, Ü., Selirand, J. 1994.** 1992. aasta arheoloogiliste välitööde tulemusi. – *TATÜ*, 43: 1, 13–17.
- Tamm, J. 1985.** Ehitusarheoloogilisest uurimistööst Eesti NSV-s. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1/2 1985, 80–85.
- Tamm, J. 1997.** Franciscan St. Michael's Monastery of Rakvere, Estonia. Notes on Building History. – *Hikuin 24. Kirkearkæologi i Norden*, 6, 247–256.
- Tamm, J. 2002.** Eesti keskaegsed kloostrid. Tallinn.
- Tarvel, E. 1996.** Virumaa Põhjasõja lõpuni. – Virumaa: koguteos. Koost. K. Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 244–269.
- Tomps, F. 1985.** Eesti arhitektuurimälestiste kaitsest ja kasutamisevõimalustest. – *Ehitus ja Arhitektuur*, 1/2, 3–10.
- Tooming, Ü. 1978.** "Kodulinna" Rakvere klubi. – *Punane Täht*, 9. detsember, lk 1.
- Tuulse, A. 1942.** Die Burgen in Estland und Lettland. *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused*, XXXIII. Dorpat.
- Tuulse, A. 1952.** Borgar i Västerlandet. Ursprung och typutveckling under medeltiden. Stockholm.
- Tuulse, A. 2008.** Die Burgen in Estland und Lettland. Kordustr. Wolfenbüttel.
- Tvauri, A. 2004.** Liivi sõja aegne Vene keraamika Eesti linnustes ja linnades. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Koost. ja toim. A. Haak, E. Russow ja A. Tvauri. *MT*, 14. Tallinn – Tartu, 395–420.
- Tvauri, A. 2008.** Õhkküte keskaegses Viljandis ja mujal Eestis. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2007, 75–100.

- Tõnisson, E. 1962.** Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Toim. H. Moora. Tallinn, 182–274.
- Tõnisson, E. 1966.** Linnamäed ja maalinnad. Tallinn.
- Tõnisson, E., Selirand, J. 1964.** Nõukogude Eesti arheoloogide välitööd aastail 1958–1962. – TATÜ, 13: 3, 225–246.
- Ummik kaewamistöodega Rakvere lossis. 1933.** – Postimees, 14. märts, lk 3.
- Ungern-Sternberg, parun O. v. 1837.** Aus der Vorzeit Wesenbergs. – Das Inland, 33, 553–561; 34, 569–575; 36, 601–606; 37, 623–624.
- Vaga, V. 1940.** Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eesti keskajast meie päevini. Tartu-Tallinn.
- Vaga, V. 1965a.** Linnused. – Gooti stiil XIII sajandi algusest kuni XVI sajandi keskpaigani. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim. H. Arman. Tallinn, 66–86.
- Vaga, V. 1965b.** Kirikud ja kloostrid. – Gooti stiil XIII sajandi algusest kuni XVI sajandi keskpaigani. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim. H. Arman. Tallinn, 86–174.
- Valk jt 2012 = Valk, H., Kama, P., Olli, M., Rannamäe, E. 2012.** Excavations on the hill forts of South-East Estonia: Kõivuküla, Märdi, Truuta and Aakre. – AVE 2011, 27–46.
- Vana matusepaik Rakvere Vallimäel. 1939.** Uus Eesti, 30. mai, lk 8.
- Vedru, G. 1999.** Värtnakedrad Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3/2, 91–114.
- Waga, A. 1932.** Eesti kunsti ajalugu I. Tartu.
- Wrangell, G. 1924a.** Maalinnad Wirumaal. Tõlk. [ja komment.] H. Prants. – Wirumaa. Maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Toim. E. Rosenberg. Rakvere, 36–50.
- Wrangell, G. 1924b.** Wirumaa keskaegsed kindlused (lossid). Tõlk. [ja komment.] H. Prants. – Wirumaa. Maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Toim. E. Rosenberg. Rakvere, 51–84.
- Wrangell, G. 1924c.** Wirumaa Ew.-Lutheruse usu maakirikud. Tõlk. [ja komment.] H. Prants. – Wirumaa. Maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Toim. E. Rosenberg. Rakvere, 85–102.

Вара, В. 1960. Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, 86. Tartu.

Законы 1830 = Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Том 1, с 12 декабря 1825 по 1827. Санктпетербург.

Паавер, К. 1965. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту.

Раам, В. 1976. Архитектурные памятники Эстонии = Monuments d'architecture de l'Estonie. Ленинград.

INTERNETIALLIKAD

Bronk Ramsey, C. 2013. Oxcal 4.2 [arvutiprogramm]. [<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html> (23.04.2013)].

DIGAR. s.a. Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. [<http://digar.nlib.ee/digar/esileht> (20.04.2013)].

Digiteeritud eesti ajalehed. 2003. Autoriõigused Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu ja Tallinna Ülikooli Akadeemiline raamatukogu. [dea.nlib.ee (17.04.2013)].

Eesti ohvitserid 1918–1940. s.a. Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum. [Otselink Priidik Vellemale: <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1&id=26475> (20.04.2013)].

Kivike. 2010–2012. Kirjandusmuuseumi failirepositoorium. [kivike.kirmus.ee (21.05.2013)].

LÜHENDID

ASUTUSED

AI – Ajaloo Instituut (alates 2005. a Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut). Tallinn.

AM – Eesti Ajaloomuuseum. Tallinn.

EAA – Eesti Ajalooarhiiv. Tartu.

ERA – Riigiarhiiv. Tallinn.

ERM – Eesti Rahva Muuseum. Tartu.

MKA – Muinsuskaitseamet. Tallinn.

RM – Rakvere Muuseum, nüüdne SA Virumaa Muuseumid. Rakvere.

SVM – SA Virumaa Muuseumid. Rakvere.

TÜAK – Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet. Tartu.

PUBLIKATSIOONID

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia. Tallinn. 1997–.

JMST – Jõhvi Muuseumi Seltsi Toimetised, 1–. Jõhvi, 2003–.

MT – Muinasaja Teadus. 1991–.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1996. Tallinn.

TÜAKT – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 1–. Tartu, 1923–.

SUMMARY

Prehistoric and Medieval Rakvere: history of research, sources of research information and problems

The aim of this Bachelor Thesis' is to sum up the problems of research into Prehistoric and Medieval Rakvere. During the Medieval Age, the little town of Rakvere had a castle, a monastery and at least one church. Before that, in Prehistoric times, there was a hill-fort up the hill and a settlement site below the hill.

Many sources of information have been used to find out about the history of Medieval Rakvere, such as chronicles and old documents. The main part of information, however, can be provided by archaeological fieldwork only. About prehistoric Rakvere, archaeological fieldwork is one and only source of information, if we exclude The Chronicle of Henry of Livonia.

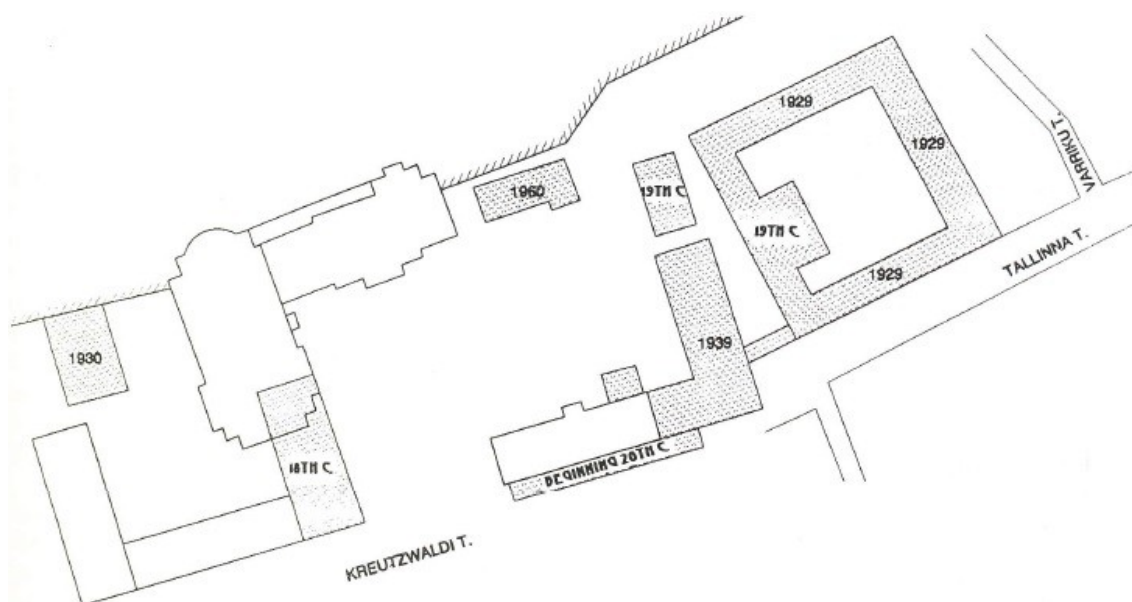
Prehistoric and Medieval Rakvere has been researched for over 200 years. At first, it was important to start collecting and sum up written sources about Medieval Rakvere, but even that work is to be continued. In 1901–1902 the first conservation works were done in the Medieval castle. In 1927, first archaeological fieldwork was carried out, but it was not done at professional level. First man to dig professionally up the hill of Vallimägi near the ruins of Medieval castle, to find the remains of Prehistoric hill-fort was well-known Estonian archaeologist Evald Tõnisson in 1959–1960. Two decades later, in 1975 to 1992 fieldwork was carried out by Toivo Aus up the hill of Vallimägi to get information for conservation of the castle and in the town of Rakvere for various reasons.

Nobody haven't had a chance to sum up these fieldwork and other information related to Prehistoric and Medieval Rakvere. This work tries to give an overview of the research into Rakvere and sources of research.

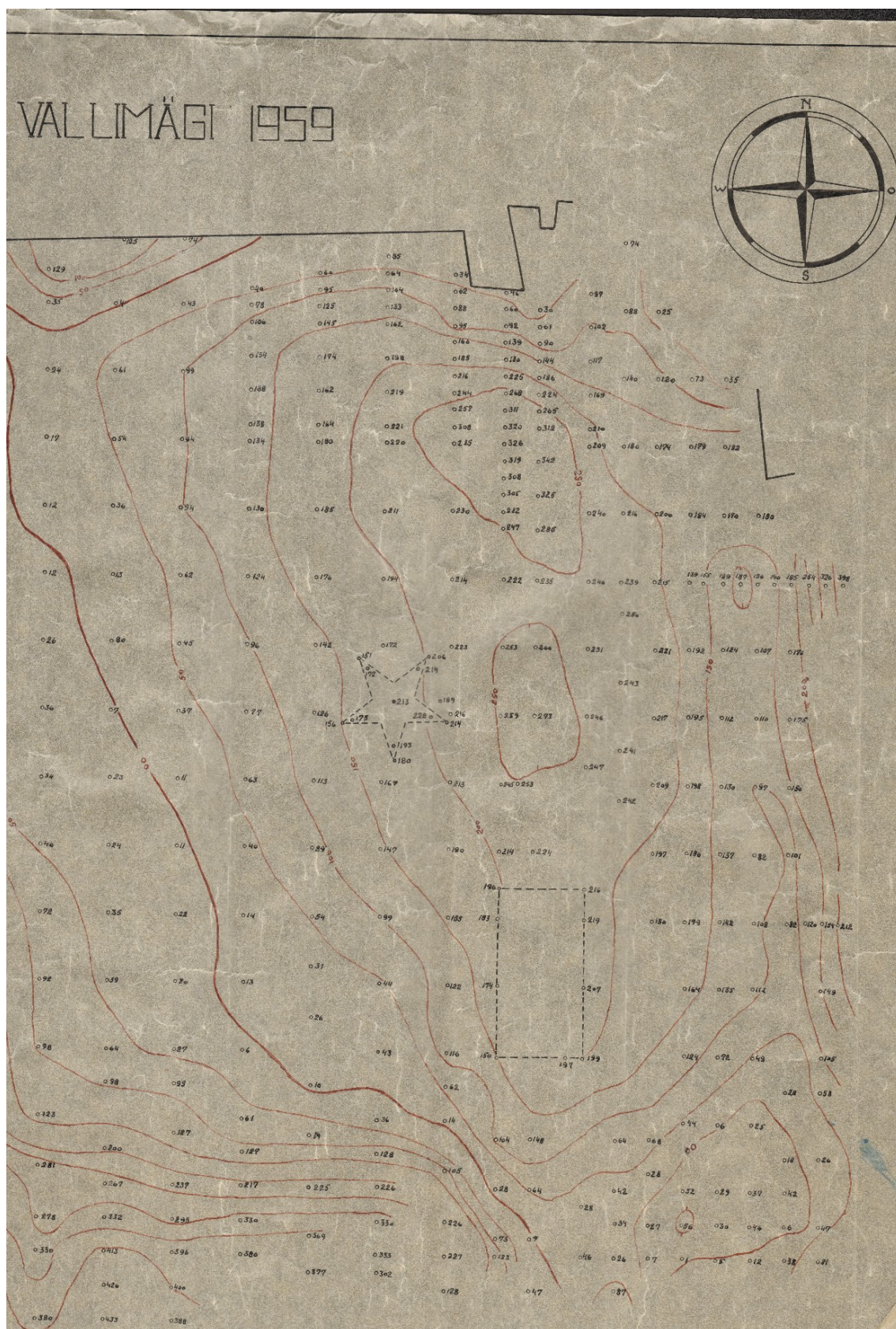
LISA 1
Plaanid

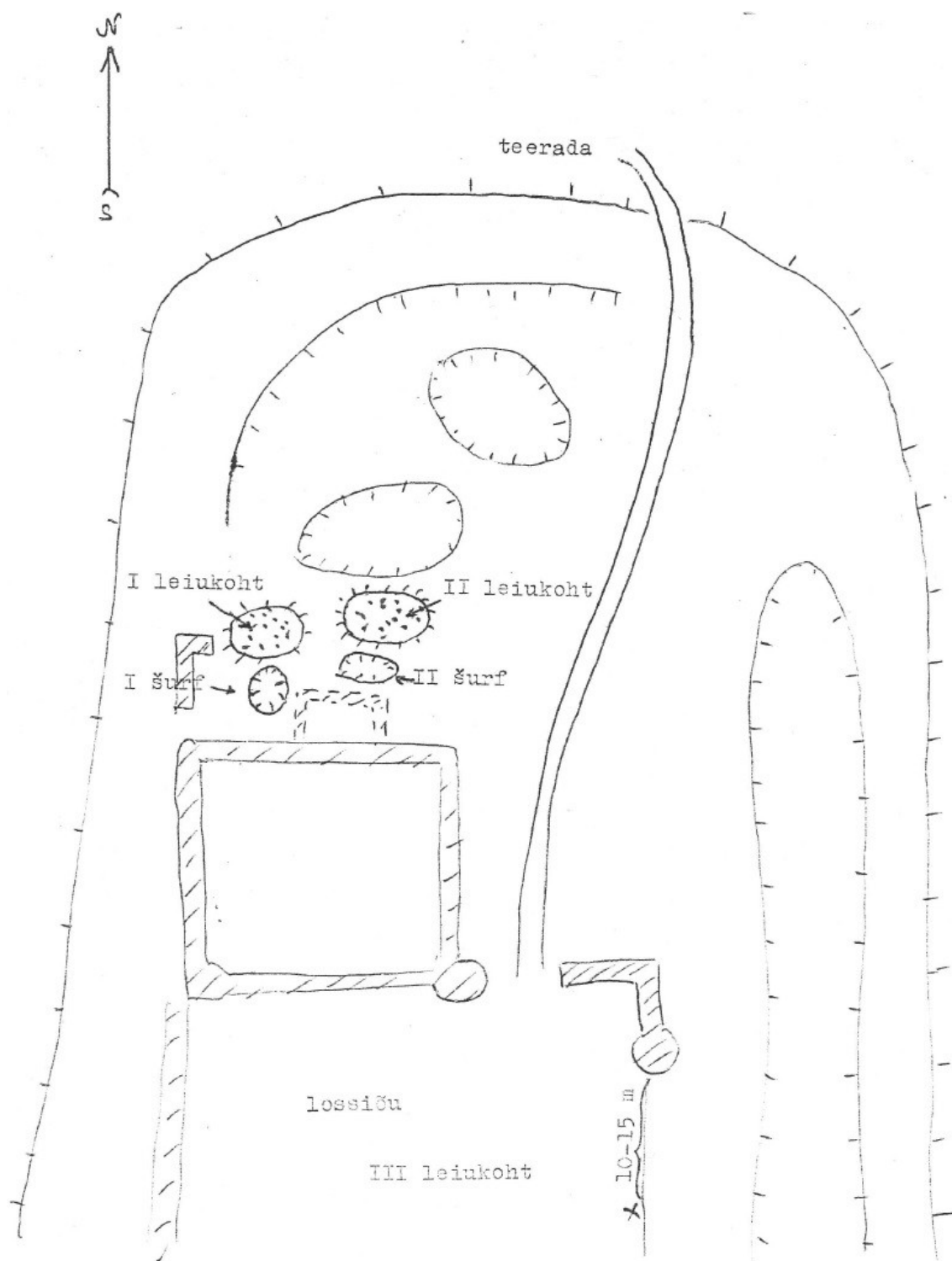
Plaan 1: Rakvere linnamägi 1: 500. Kaardistanud 1939. a kapten P. Vellema. Foto plaanist. Pilditas M. Ots. (AI, f. 4, n. 2, sa. 69, sä. 45).

Plaan 2: Rakvere mõisasüdames asunud hooned, millest suurem osa on nüüdseks lammutatud. 1939. a mahaldhutud hoone asub plaani keskosast pisut paremal, Tallinna tänava ääres. Tähelepanelikul vaatlusel võib osade dateeringute ümber silmata valgeid laike, mis tekkisid eestikeelsete lühendite asendamisel ingliskeelstega. Tänavanimede järel on eestikeelsed lühendid. Täpselt selsamal kujul on originaalis Odette Kirsilt (1989, plaan 1) pärinev plaan avaldatud Jaan Tamme artiklis (1997, Fig. 3).

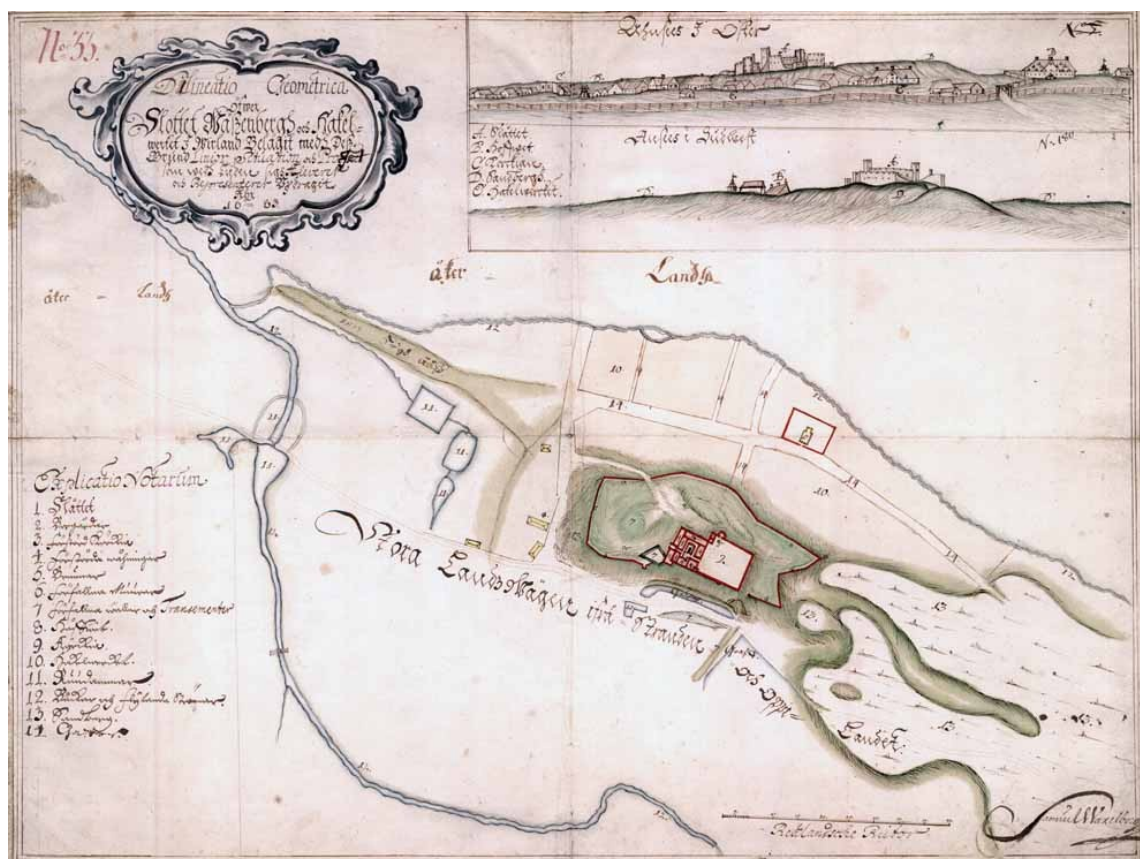
Plaan 3: Rakvere Vallimägi 1959, 1: 200. Fragment skannitud plaanist. (RM numbrita)

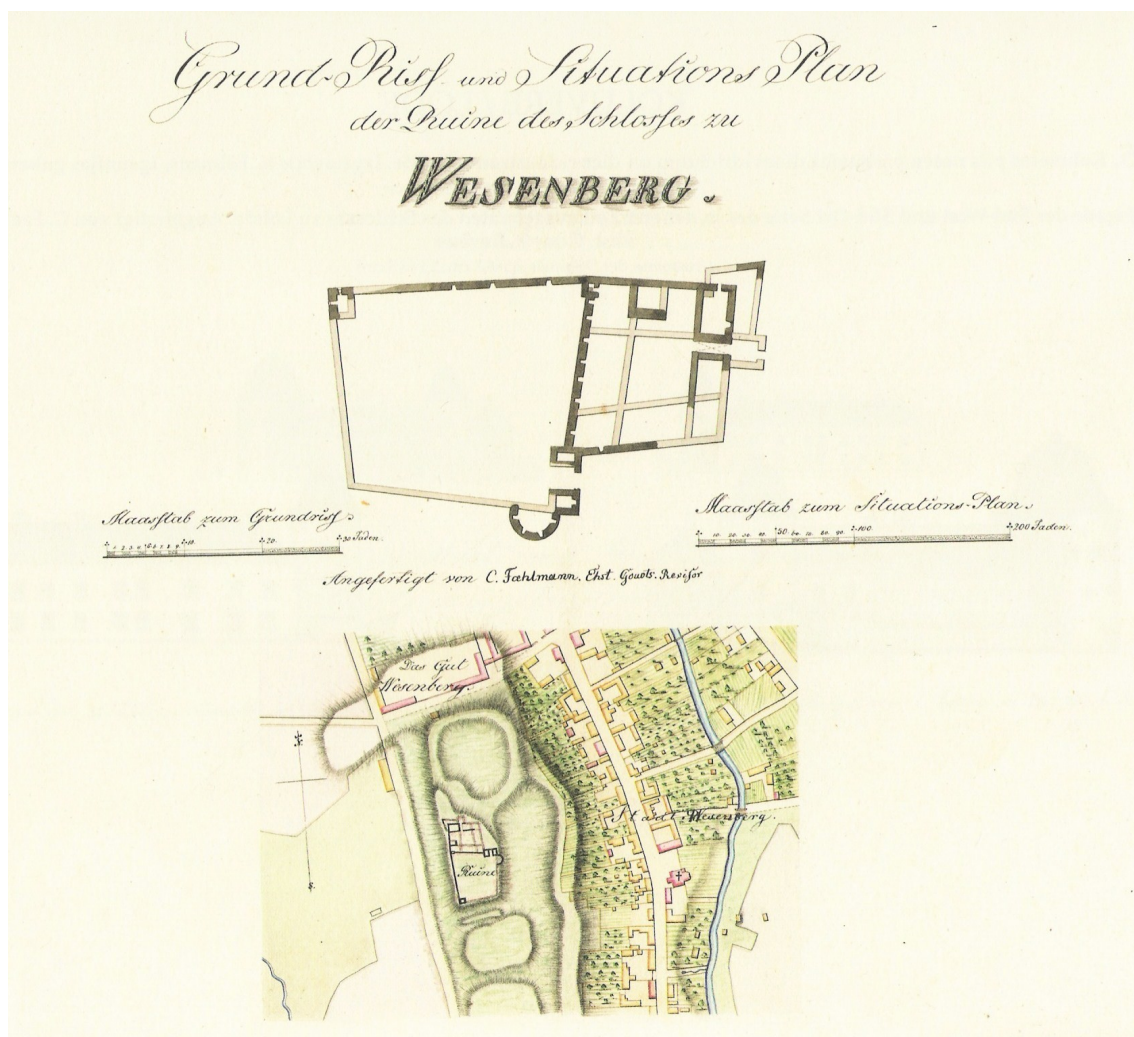
Plaan 4: Keraamika leiukohad Rakvere Vallimäelt 6.–7.06.1977 (Mandel 1977, 2).

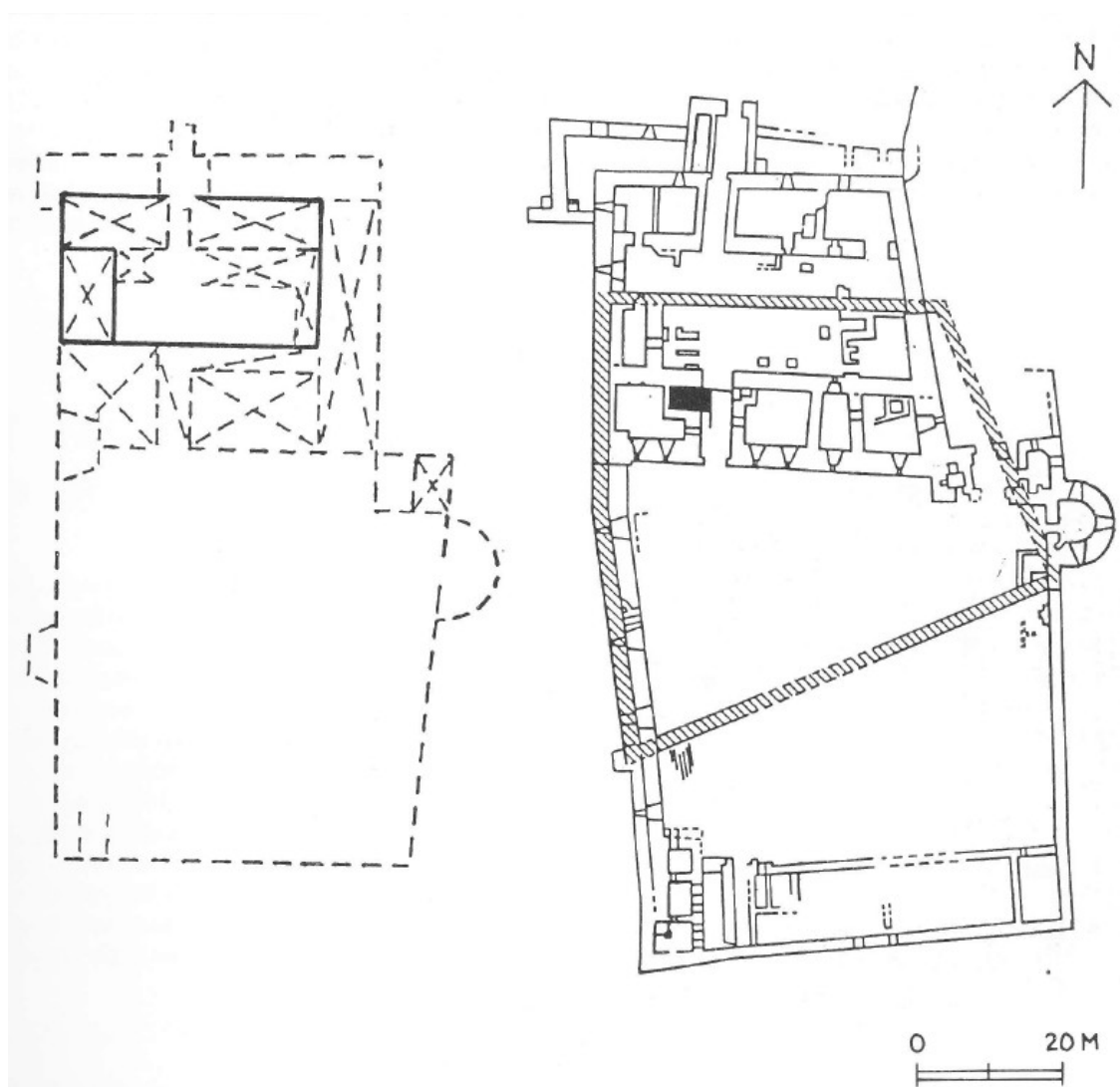
Plaan 5: Deliniatio Geometrica Öffwer Slottet Weßenbergh Medh Deß Hackelwerck, I Ehstland och Wierische Gebet belägit. samt deß grund, prospect, Horizont och Situation som sigh wedh tydhen Eliverer och repræsenterer; afftagit uthi May Monadh Anno 1683. Samuel Waxelberg. (Koopia AM, f. 118, n. 1, sä. 57; originaal Rootsi Söjaarhiivis KrA: SFP. Östersjöprovinserna. Wesenberg. 2).

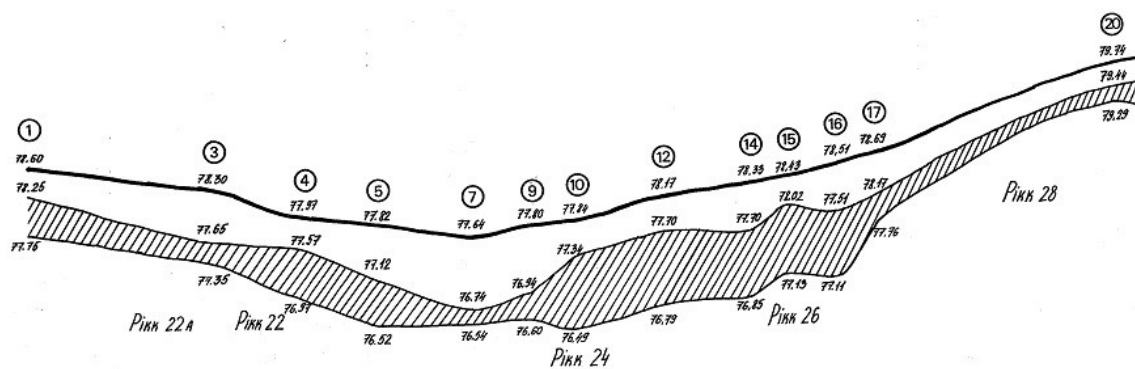
Plaan 6: *Dilneatio Geometrica* Öfwer Slottet Wäßenbergh och Hakelverket I Wirland Belägit medh Deß Grund Linior, Situation och Prospect som wedh Tyden sigh Æleveret och Representerer. Updragit Åhr 1683. Samuel Waxelberg. (Originaal Rootsi Söjaarhiivis KrA: SFP. Östersjöprovinserna. Wesenberg. 3 (<http://www2.ra.se/kra/bilder/0406/28/057/003.jpg> [19.05.2013])).

Plaan 7: Rakvere linnuse põhi- ja asendiplaan. C. Faehlmann, ca. 1829. (Ose (koost.) 2008, joon. III, 4).

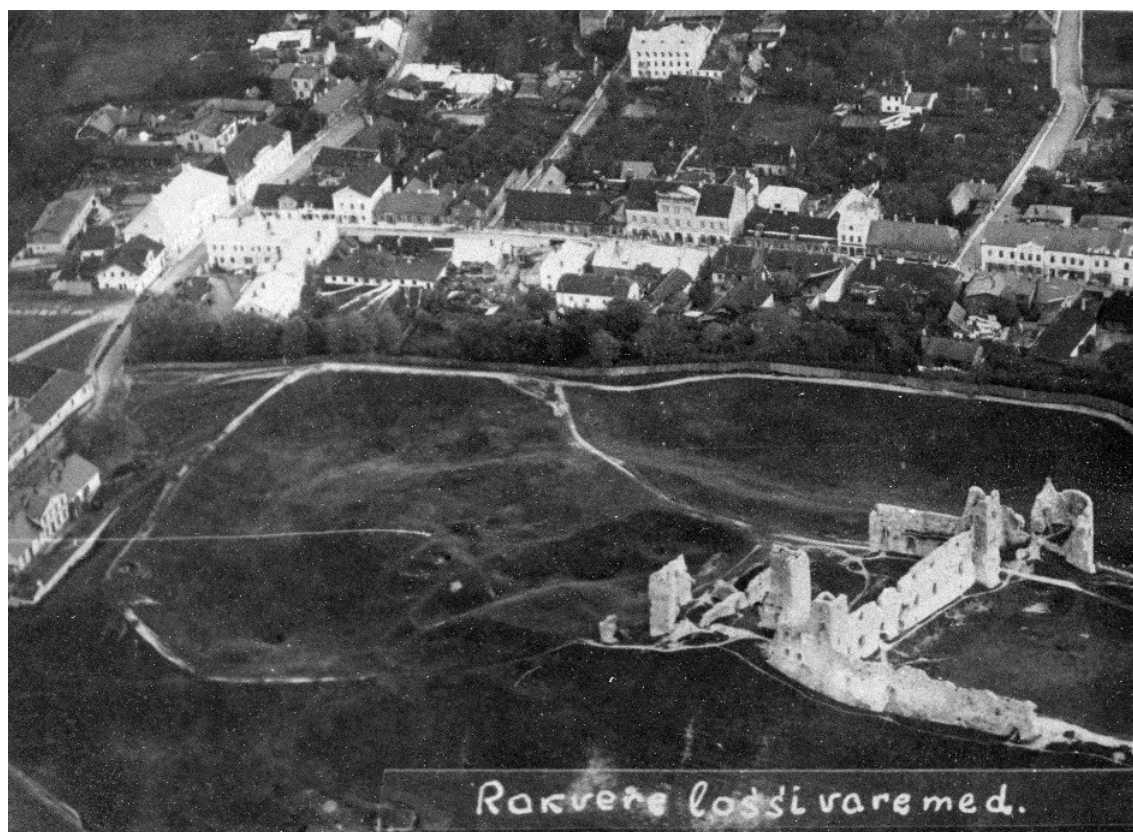

Plaan 8: Armin Tuulse (1942) (vasakul) ja Toivo Ausi rekonstruktsioon (1985) Rakvere linnusest. (Tuulse 1942, Abb. 24; Aus & Tamm 1985, Abb.) (Alttoa 1993, Abb. 10 järgi).

Plaan 10: Pika tänava prügituskihi profiil Posti tn. ristmikust kuni Pikk 28. (fragment Jaanits 2000, joon. 3 järgi).

LISA 2
Fotod

*Foto 1: Aerofoto "Rakvere lossivaremed." Rakvere linnuse varemed lääneedelast.
(Kaljundi 1977, foto 47; AM F 19614).*

Foto 2: Vaade õhust Rakvere linnusele ja linnale. Foto 1. Lennuväedivisjoni fotopositiivide kogust (ERA, f. 624, n. 1, sä. 226, lk 1, foto 2).

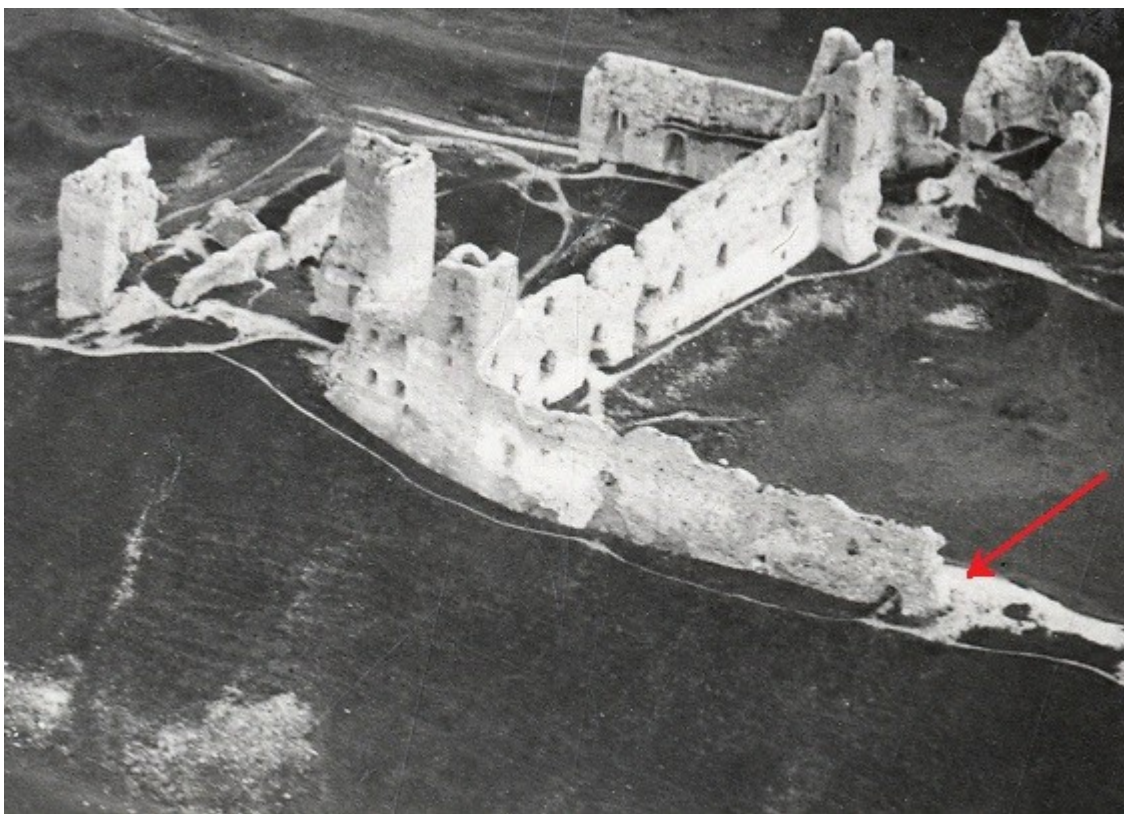

Foto 3: Fragment aerofotost (ERA, f. 624, n. 1, sä. 226, lk 1, foto 2). Noolega on tähistatud 1931. aastal konserveeritud lõunapoolse eeshoovi läänemüüri lõunaots.

Foto 4: Vaade linnusevaremeile lõunast. Esiplaanil on lõunapoolse eeshoovi läänemüüri konserveerimata lõunaots. Foto on tehtud enne 1931. a konserveerimistöid (1928). (Toms 1990, foto 54).

Foto 5: Vaade linnusevaremeile lõunakagust. Ees vasakul näeme 1931. a konserveeritud lõunapoolse eeshoovi läänemüüri lõunaotsa. Foto J. Treifeldt, 1934. (Kaljundi 1977, foto 42; Toms 1990, foto 70).

Foto 6: Kaevandi sügavuse mõõtmine 1959. a. (RM F 229: 1).

*Foto 7: 1959. a kaevamised. Taustal konvendihoone kagutorn ja osa lõunaseinast.
(RM F 229: 6).*

Foto 8: Rakvere linnuse varemed idakirdest. A. Grünbladt 1886. (RM F 1575: 650).

Foto 9: Rakvere linnuse varemed idakirdest (s.a.). Müüride seisukorra järgi on pildistatud pärast 1884. aastat, kuid enne 1901. a alanud konserveerimistöid. (AM F 14842).

Foto 10: Rakvere linnuse varemed põhjast resp. põhjakirdest (s.a.). Müüride seisukorra järgi on hilisem kui 1884, aga kindlasti konserveerimistööde alguse eelne (–1901). (AM F 14841).

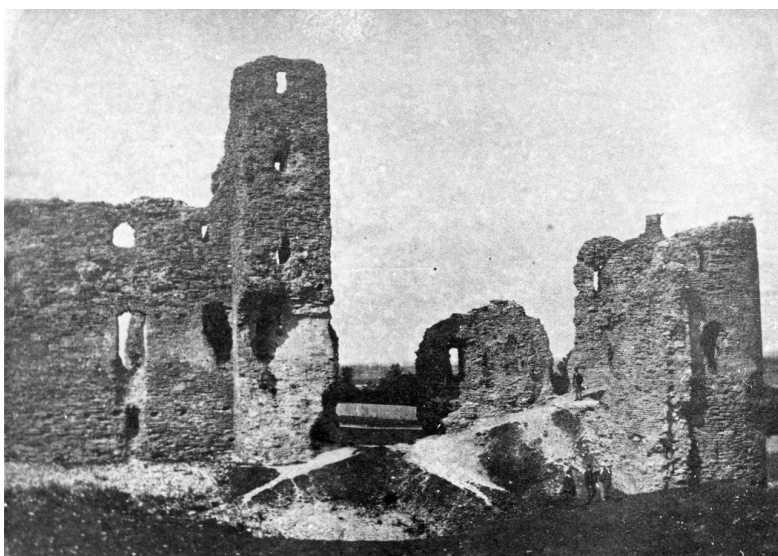

Foto 11: Vaade konvendihoone lõunaseinale ja rondeelile lõunast. J. T. 1890. (AM F 15367; Kaljundi 1977, foto 17).

Foto 12: Vaade konvendihoone edelanurgale koos lääne- ja edelatorni ning viimasele liituva lõunapoolse eeshoovi läänemüüriga (s.a.). Pildistatud enne 1901. a alanud konserveerimist. (AM F 14830; Kaljundi 1977, foto 30).

Foto 13: Rakvere linnuse varemed lõunakagust. Fotopostkaart (1907). (AM F 15366: 1-2; Kaljundi 1977, foto 27).

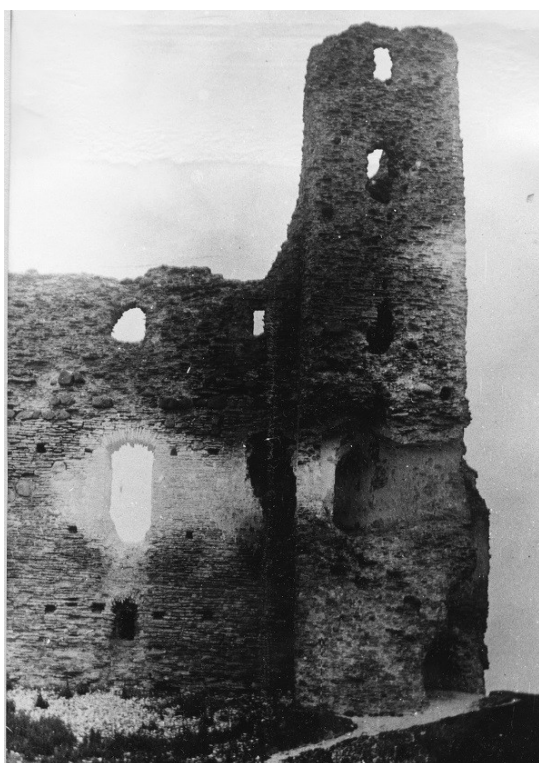

Foto 14: Konvendihoone lõunaseina väliskülg koos kagutorniga (s.a.; kuni 1901). (AM F 14839; Kaljundi 1977, foto 34).

Foto 15: Rakvere linnuse varemed kagust. Treumann, 1922. (TÜ kunstiajaloo kabinet; Kaljundi 1977, foto 37).

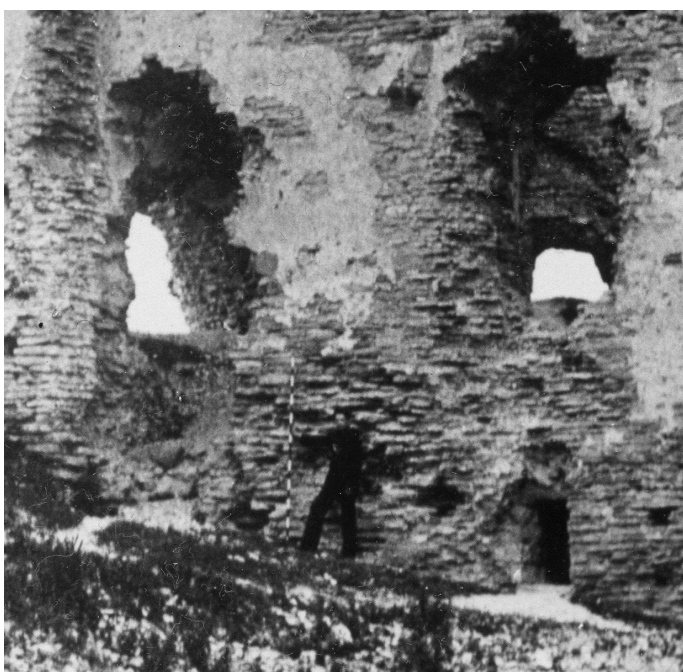

Foto 16: Suurendatud fragment fotost 12. (AM F 14830; Kaljundi 1977, foto 30).

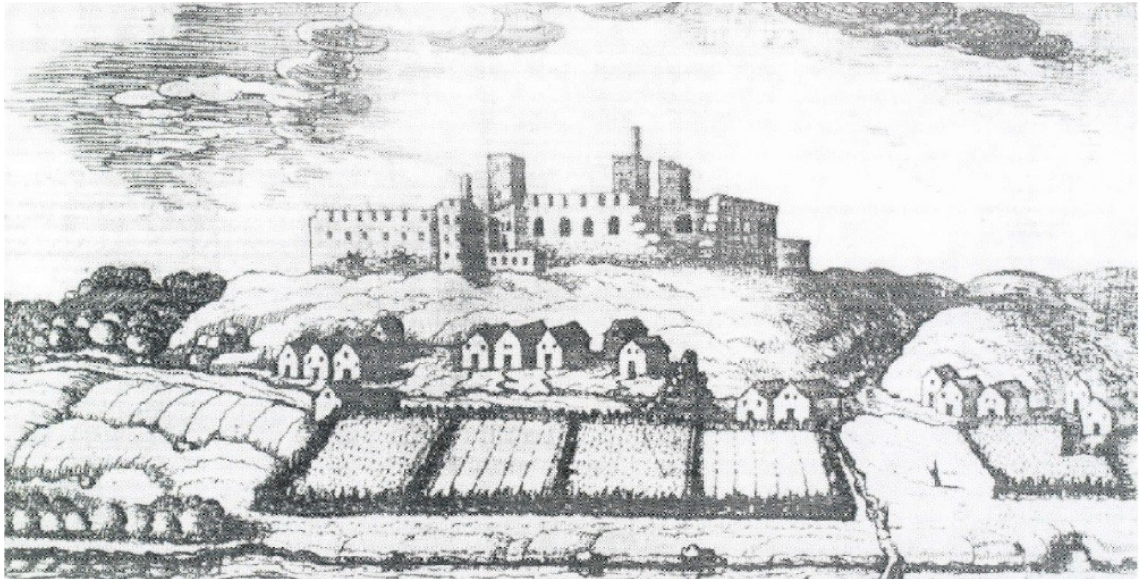
Foto 17: Suurendatud fragment. Vaade linnuse siseõuelt (idast) konvendihoone lääneseinale ja -tornile (s.a.; kuni 1901). (AM F 14832; Kaljundi 1977, foto 31).

Foto 18: Suurendatud fragment. Vaade linnuse siseõuelt (idast) konvendihoone läänemüürile ja -tornile (s.a., kuni 1901). (AM F 14834; Kaljundi 1977, 33).

LISA 3

Joonistused

Joonistus 1: Vaade Rakvere linnusele ja linnakesele idast. Anton Goeteeris, u. 1615. (Tamm 1997, Fig. 2 järgi).

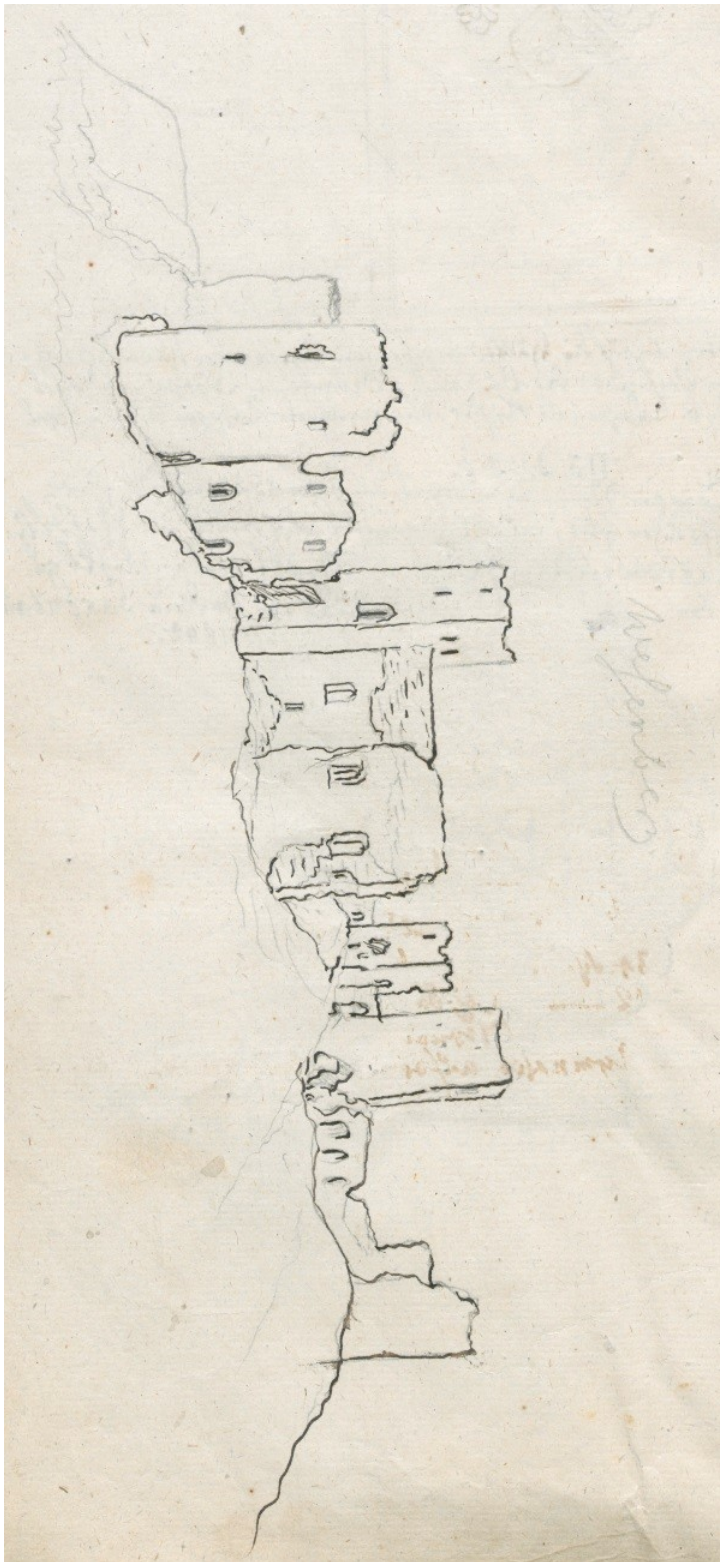
Joonistus 2: Rakvere linnus ja linn. Jürgen Helms, 1628–1643. (Helms 1922a, 18).

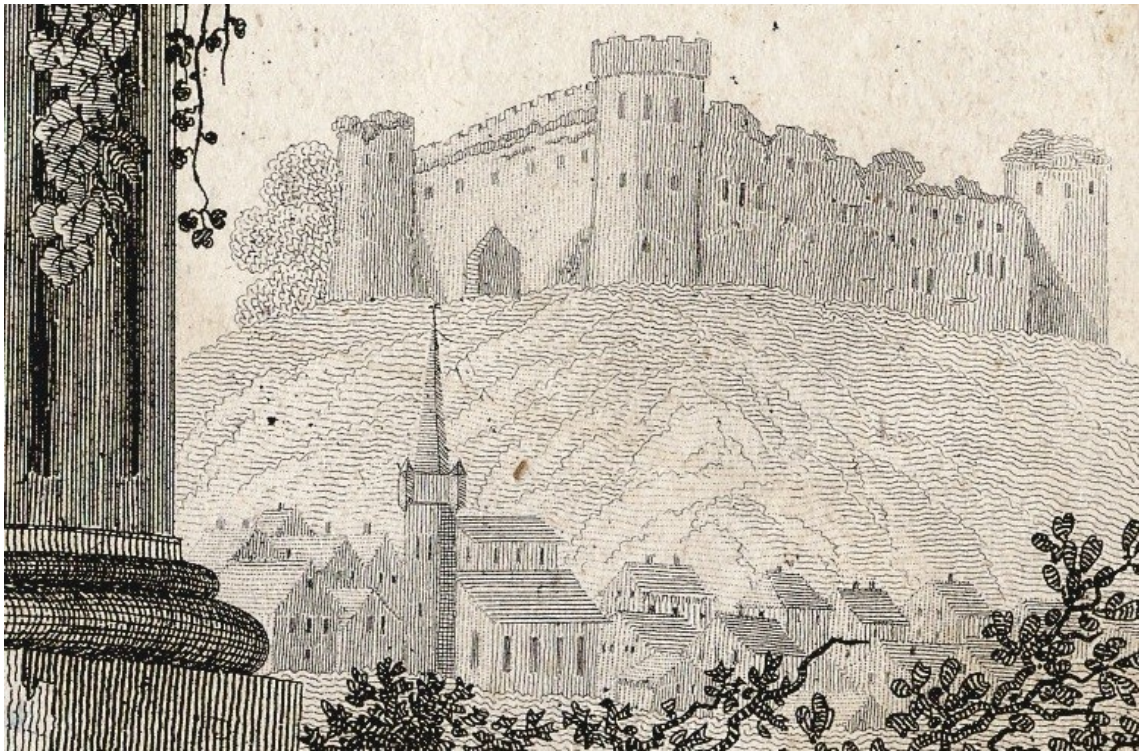
Joonistus 3: Prospect Aff Slottet Wesenbergh och deß Hackelwerck. Samuel Waxelberg 1683. (Koopia AM, f. 118, n. 1, sä. 58; originaal Rootsi Sõjaarhiivis KrA: SFP. Östersjöprovinserna. Wesenberg. 1).

Joonistus 4: Tallinna piiskopi Arnold von Annebati († 1551) hauaplaat (Rakvere Kolmainu kirikus). (Körber 1802b, 157).

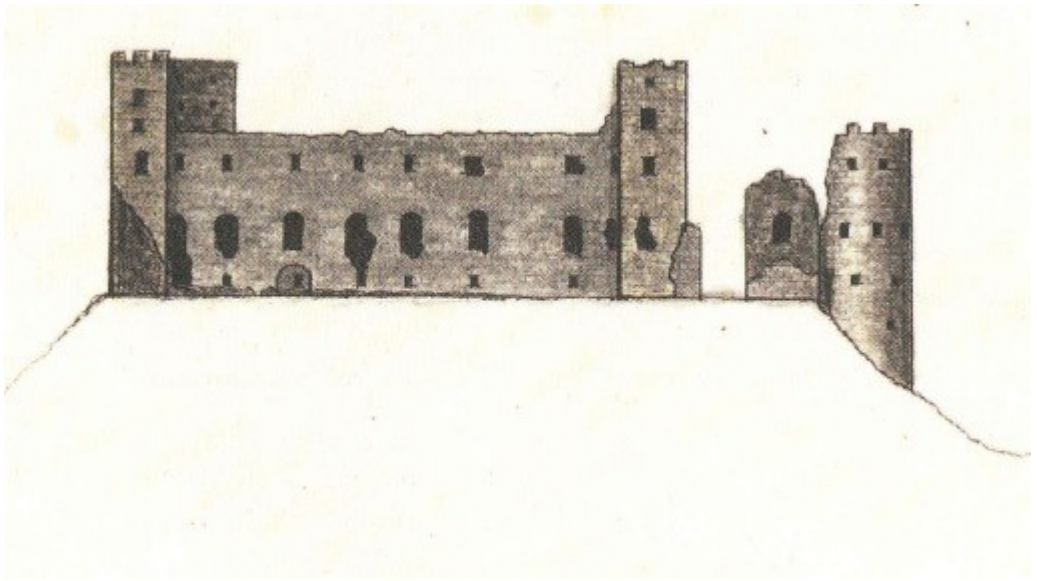
*Joonistus 5: Rakvere linnuse varemed idakirdest.
(Körber 1802b, 160)*

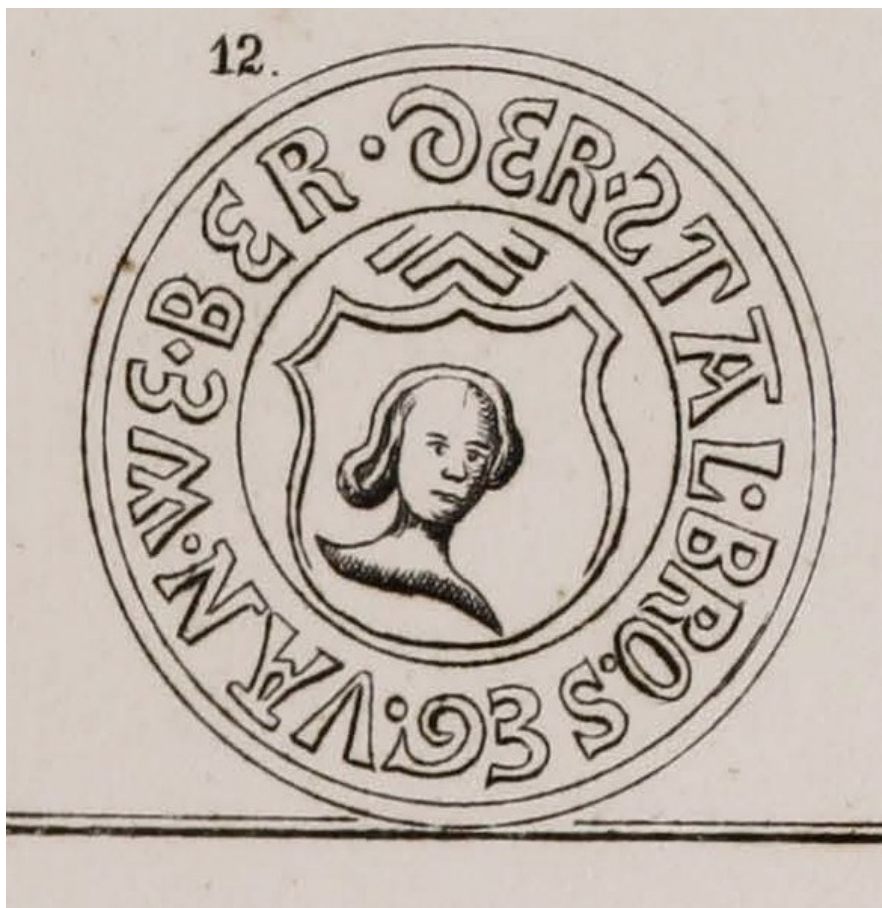
Joonistus 6: Fragment Mellini (1796) kaardist. Rakvere linnus ja linn. J. W. Krause illustratsioon. (EAA, f. 1365, n. 1, sä. 31, leht 20).

Joonistus 7: Fragment Mellini (1796) kaardist. J. W. Krause allkiri illustratsiooni alumises paremas nurgas. (EAA, f. 1365, n. 1, sä. 31, leht 20).

Joonistus 8: Rakvere linnuse varemed lõunast (suurend. fragment). C. Faehlmann ca. 1829. (Ose (koost.) 2008, joon. III, 3).

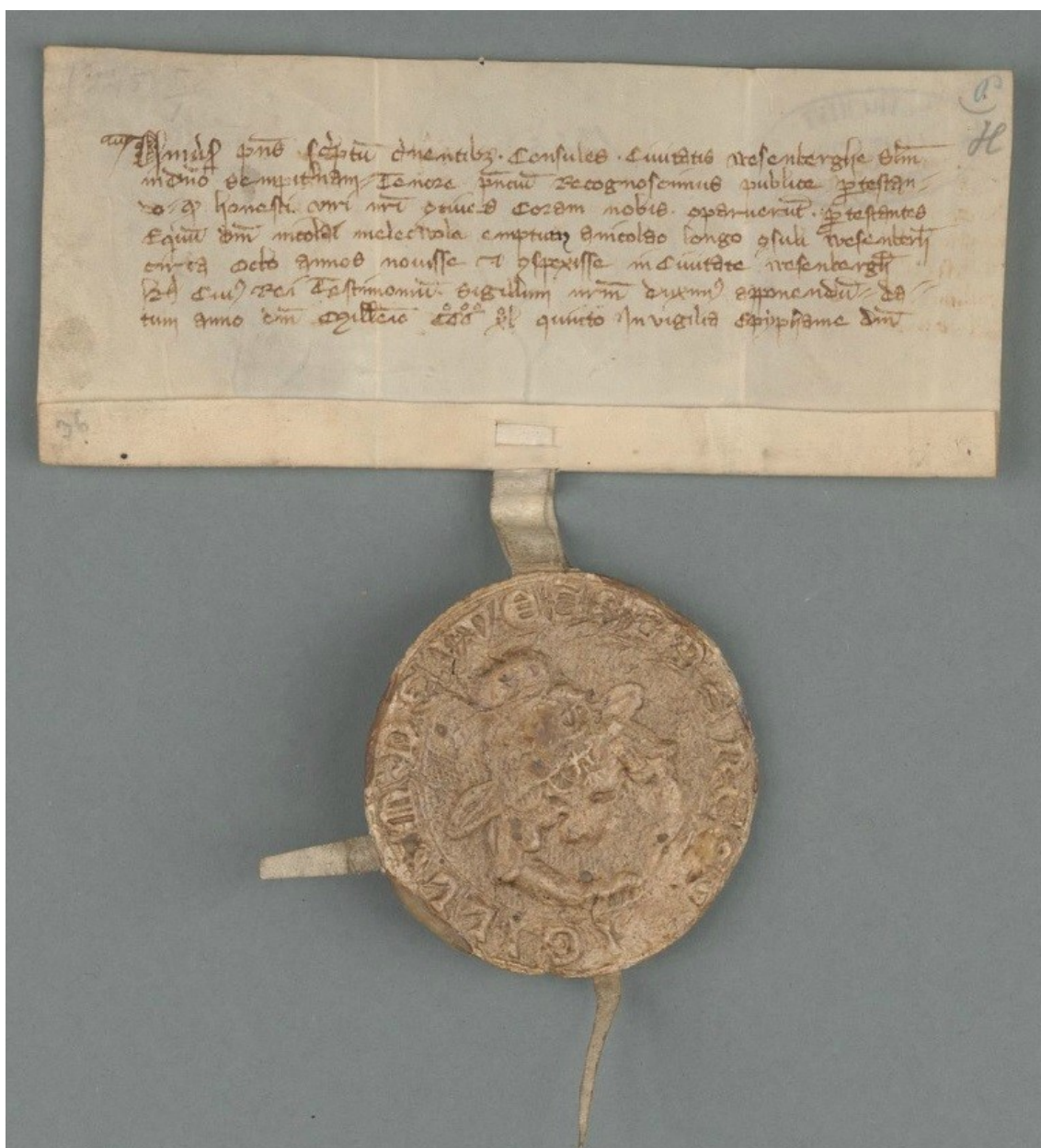

Joonistus 9: Rakvere (?) Mustpeade vennaskonna pitser. 1542–1546. (Toll 1887, Taf. 17, 12).

LISA 4 Ürikud

Illustratsioon 1: Taani kuninga Christoffer I ürik oma meestele Tallinnas ja Rakveres (1252). (EAA, f. 854, n. 2, sä. 2).

Illustratsioon 2: Ürik, kus Rakvere raad kinnitab, et lugupeetud kodanikud tunnistasid, et nad nägid raehärra Nikolaus Langet härra Nikolaus Melecwolelt hobust ostmas. Üriku all on Rakvere vanim teadaolev pitser (05.01.1345). (TLA, f. 230, n. 1-I, sä. 144).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Alo Ervin**

(sünnikuupäev: 10.04.1990)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Muinas- ja keskaegse Rakvere uurimise ajalugu, allikad ja probleemid“,

mille juhendaja on **Ain Mäesalu**,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 21. mail 2013

(allkiri)